

МИРОСЛАВ МИЛОЈЕВИЋ

ПРИВРЕДНО-ГЕОГРАФСКА КАРАКТЕРИСТИКА СЛИВА КРАГУЈЕВАЧКЕ РАЧЕ*

ПРИРОДНИ УСЛОВИ

Положај и границе области. — Област Крагујевачка Рача обухвата слив реке Крагујевачке Раче који лежи између слива Јасенице на с. и слива Лепенице на ј. и припада ниској Шумадији у НР Србији. Од слива Јасенице је одвајају Караула (297 м) и Обешењак (287 м) на с. и Хумка (262 м) на сз. Од слива Лепенице је одваја ниско развође од Старог Брда (204 м) до Светиње (459 м). На и. је отворена према долини В. Мораве.

У овим границама Крагујевачка Рача узима површину од 306 км². Н томе простору се налазе 19 насеља која леже у прелазној зони између алувијалне равни и долињских страна, на теменима главичастих брда и плећатих коса. У прелазној зони су: Марковац, Доња Рача, Рача (Крагујевачка) и Ново Село (Нови Ацибеговац). На побрђу су: Чумић, Светлић, Доње Јарушице, Борци (Губеревци), Ђурђево, Миращевац, Поповић, Велико Крчмаре, Горње Јарушице, Сипић, Мало Крчмаре, Вучићи, Бошњане, Вишевац и Ракинац.

Облици рељефа и грађа. — У морфолошком погледу Крагујевачка Рача претставља саставни део рељефа ниске Шумадије. Она се састоји из два дела: простране алувијалне равни на истоку (Адровац, Поповић, Марковац и Ново Село) и површи у језерским седиментима и кристаластим шкриљцима.

Површ заузима већи део области — око 86%. Њена просечна надморска висина креће се од 200 до 410 м; највиша тачка површи, Светиња, висока је 459 м и лежи у западном делу области. У геолошком погледу састоји се из језерских наслага и кристаластих шкриљаца од којих је састављен Висак и у које су усечени клисураста долина Раче од Јарушице до варошице Раче и доњи део Крчмаре. Скоро цела је дисецирана речним долинама средње дубине и доста благих страна. Њима је површ рашчлањена у ниска, расплоштена и необично благо заобљена, најчешће на темену готово заравњена брда (1, с. 17). Просечна висина коса

* Теренска проучавања вршена су улето 1950 и 1951 год.

и главичастих брда крећу се од 200 до 300 м. Највећу апсолутну висину 297 до 459 м имају оне косе и главичаста брда који се пружају јји. и сси. од Светиње.

Супротно површи у језерским седиментима, алувијална раван заузима мањи део Крагујевачке Раче. Она се простире преко Адровца и Марковца према ушћу Крагујевачке Раче код Новог Села. У самој варошици Рачи, на обема странама Крагујевачке Раче, широка је 800 до 900 м. Источно од варошице Раче раван се поступно снижава и шири према В. Морави, достижући ширину преко 900 м. Код места Марковца, најисточнијег земљорадничког насеља у Крагујевачкој Рачи раван је најшира, преко 1 км. А испод Марковца, у Вровинама, спаја се са моравском алувијалном равни. Ова је широка 3-4 км, док је просечно висока око 99 м. Најнижи је североисточни део, у Рујиштима, где просечна висина земљишта износи 95-97 м.

Клима. — Клима Крагујевачке Раче је умерено континентална. Она се карактерише умерено благим зимама, топлим летима и великом средњом количином падавина од киша и снега.

Средња годишња температура ваздуха, по подацима метеоролошке станице у Крагујевцу за период од 1925-1940 год. креће се око 11,4⁰С. Највише средње месечне температуре колебају се од +5,4⁰ до +24,9⁰, а најниже —10,2⁰ до +19,4⁰. Просечне средње месечне температуре износе од —0,2⁰ до +22,4⁰. Најниже средње месечне температуре су у децембру, јануару и фебруару и износе —3,0⁰ до —10,2⁰, а највише у летњим месецима од +22,8⁰ до +24,9⁰. У јуну, првом летњем месецу, највише месечне температуре крећу се од +16,9⁰ до +22,8⁰. Слични температурни односи постоје, само са нешто нижим вредностима, и у јесењим и пролећним месецима: у септембру, октобру и новембру средње месечне температуре износе +8,0⁰ до +17,3⁰, а у пролећним месецима +5,8⁰ до +16,3⁰. Разлике које се запажају у распореду температурних вредности потичу од општег годишњег хода температуре. Оне су нарочито изразите у априлу и септембру, када се температурне вредности крећу од +8,0⁰ до +21,5⁰. У овим месецима средње месечне температуре колебају се од +11,5⁰ до +17,3⁰. Тако у априлу крећу се на око +11,5⁰, а у септембру +17,3⁰.

Кретање средњих месечних, максималних и минималних температура у току године приказано је у следећим таблицама:

Средње месечне температуре ваздуха:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
-0,2	0,8	5,8	11,5	16,3	20,1	22,4	21,0	17,3	12,4	8,0	1,2

Највеће средње месечне температуре ваздуха:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
5,4	5,6	10,5	15,7	19,1	22,8	24,9	23,2	21,5	17,0	12,2	5,7

Најмање средње месечне температуре ваздуха:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
-6,9	-10,2	-0,1	8,0	13,3	16,9	19,4	17,5	14,6	8,5	5,9	-3,0

Према изјавама пољопривредних стручњака — чланова Среског привредног савета за унапређење пољопривредне производње у варошици Рачи, такав распоред температурних вредности у току године повољно утиче на успевање свих културних биљака које се гаје у сливу Крагујевачке Раче. По изјавама истих стручњака, поред повољних осталих чинилаца, велика количина падавина и др., томе у многоме доприноси и прилично велики број топлотних степена за време вегетационог периода, који почиње у првој половини марта са температуром од 5°. Просечан број топлотних степена, од 11-III до 29-XI, креће се на око 4.050 (2).

Трајање, почетак и свршетак периода са температуром ваздуха од 5° и 10°C

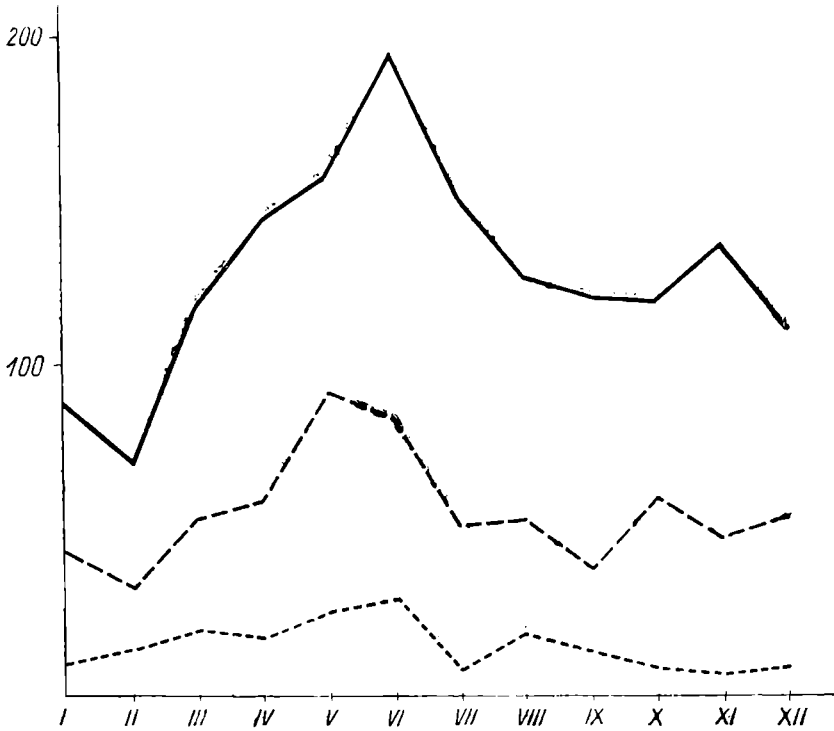
Трајање у данима	Изнад 5°		Трајање у данима	Изнад 10°	
	Д а т у м			Д а т у м	
	почетка	свршетка		почетка	свршетка
263	11-III	29-XI	208	7-IV	1-XI

И количина воденог талога различито је распоређена по месецима у току једне године. У распореду падавина јавља се поред главног максимума и секундарни; исти случај је и с минимумом. Главни максимум се јавља у мају (92,5 мм), крајем пролећа, а секундарни у октобру (60,8 мм), средином јесени. Главни минимум се јавља у фебруару (32,8 мм), а споредни у септембру (39,6 мм). То се види из ове таблице и графичког приказа:

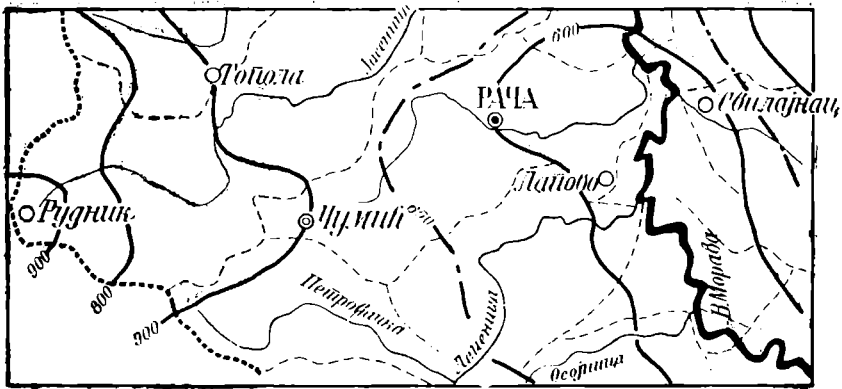
Распоред количине воденог талога у мм по месецима:

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Сред. кол. у мм . . .	42.4	32.8	54.6	59.3	92.5	84.8	53.0	54.4	39.6	60.8	47.3	54.7
Највеће кол. у мм . . .	87.7	70.1	118.6	145.1	158.1	196.0	153.9	128.1	121.9	120.4	138.3	111.1
Најмање кол. у мм . . .	9.1	13.6	19.4	16.8	25.4	29.9	6.7	17.8	13.9	8.2	5.7	7.4

У регионалном распореду падавина, источни и западни део Крагујевачке Раче у многоме се разликују. Као што се из ск. 2 види, годишња висина падавина источно од реке Крчмаре креће

Ск. 1. Распоред количине воденог талога у мм по месецима. — Пуна линија претставља сред. кол. талога у мм, а пуна искидана највећу количину. Танке искидане линије означавају најмању кол. у мм.

по подацима ХИД. МЕТ. СЛУЖБЕ

Ск. 2. — Регионални распоред количина воденог талога за период 1925—1940 год.

се на 600—650 мм, а западно преко 700 мм. Узрок томе лежи у неједнаким надморским висинама, од 200 до 310 м. Просечна количина воденог талога износи 676,2 мм годишње. Најмања количина воденог талога пала је 1935 год. — 586,6 мм, а највећа 1937 год. — 1.016 мм, тј. 429,4 мм више него што је износила 1935 године.

У погледу распореда честина падања воденог талога, без обзира на трајање, највећи број дана отпада на месец мај, а најмањи на септембар, 94 према 63, за године 1925 — 1940. Најдужих кишних периода има у фебруару (10), априлу (11) и октобру (10). Према подацима Метереолошке станице у Крагујевцу укупан број кишних периода са трајањем до 2 дана износи 262, а изнад 10 око 3 (сума за године 1925—1940). Годишњи ток честине кишних периода са трајањем од 5 до 7 дана креће се на 14 до 22 за период 1925—1940 (3, с. 15—17). Просечно на сваку годину долази 141 дан с атмосферским талозима (1, с. 23)

Годишњи ток честине кишних периода за године 1925—1940
(по К. Милосављевић)

Трајање периода	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Сума
1 дан	26	28	32	29	35	27	46	39	35	33	37	32	399
2 дана	18	22	30	26	29	30	16	16	12	14	24	25	262
3 .	12	6	12	11	11	8	4	9	10	5	6	10	104
4 .	8	6	2	9	7	3	5	5	4	7	5	9	70
5 .	3	1	3	2	2	5	—	—	2	6	2	3	29
6 .	1	—	2	—	6	2	1	—	—	4	—	5	21
7 .	2	—	2	1	3	2	1	—	—	—	1	2	14
8 .	—	—	1	—	1	1	—	2	—	—	1	1	7
9 .	2	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	4
≥10 .	—	1 (10)	—	1 (11)	—	—	—	—	—	1 (10)	—	—	3
Σ	72	65	84	79	94	78	73	72	63	70	76	87	913

Поред кише, за пољопривреду је исто тако важан и снег. Он у овој области почиње да пада од друге половине новембра, а престаје крајем фебруара, некада и касније. Тако, на пример, 1932/33 год. снег је почео да пада у другој седмици децембра, а престао је 24 априла (4). Највише снега падне у јануару (43 мм), дакле, баш у време када засејане јесење усеве треба да заштити од великих мразева. Снег који падне у том месецу одржи се у току целе зиме, насупрот децембарском, који се скоро увек одржи само неколико дана. Ово се може објаснити тиме што је средња месечна температура ваздуха у децембру виша него у јануару и креће се од $-3,0$ до $+5,7$. Сем тога, у томе месецу има и највећи број дана са снегом и износи 9,2. Просечна дебљина снежног покривача креће се од 20 до 50 см.

Број дана са снегом
(1925 — 1940 год.)

Месец:	I	II	III	X	XI	XII
Средња в. едност:	8,6	6,5	4,8	-0,1	1,0	9,2

Што се тиче мр аза, он се јавља у свим месецима изузев јуни, јули, август и септембар, када поред кише пада и град. Највећи број дана са мразом се јавља у зимским и пролећним месецима, а најмањи у јесен. То се види из следећег прегледа (7)

Средњи број дана с мразом ($T_{min} < 0,0^{\circ}\text{C}$)

Месеци	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	Год.	Период
Средњи бр. дана	1,5	5,4	18,3	22,7	19,6	12,2	2,1	0,1	81,9	1925-1940

Први мраз (најранији датум) у времену од 1925 до 1940 године јавио се 1-X, а последњи 6-V. Средњи датум првог мр аза је 27-X, а последњег 5-IV (7). Овакав распоред трајања периода са мразом неповољно утиче на нормално развијање воћа и многих културних биљака, особито у априлу и мају; после тога лист се смежура и цвет отпадне, и с тим у вези просечни и укупни приноси се смање за 25—90%. О томе сведочи и следећа табела, која садржи податке о штетама на поседима 76 газдинстава за време од 15-III до 1-IV-1952 год.:

Мраз по реду	дан	Месец	Број газдинстава	Укупно оштећено					
				Винограда		Воћњака		Поврт. биља	
				ха	% смањења приноса	ха	% смањења приноса	ха	% смањења приноса
1.	19,22	V	76	143	75	0,25	30	10	90

Сем мр аза штете усевима наноси и град, нарочито житима. Он најчешће пада почетком лета и то у првој половини јуна месеца. Тада се жита налазе у стадијуму „стасаванња“, због чега су штете од града веће.

Ветрови који дувају током године у Крагујевачкој Рачи различити су. Најчешћи је ветар северозападног правца, који дува у току целе године. Он почетком зиме доноси снег, а с пролећа кишу. Сем овога од особитог значаја за пољопривреду је и ветар јужног правца или „југо“, како га мештани називају. Овај ветар је сув и топао. Он се као главни ветар јавља од марта до маја. Под његовим утицајем с пролећа се брзо отопи заостали снежни покривач. Од споредних ветрова најчешћи су NE, SE,

SW i NW. Сви ови ветрови су слаби, јер им је просечна јачина 3,7 м (1, с. 24). Према подацима Метереолошке станице у Крагујевцу средњи број дана по месецима са ветром јачине $F \geq 6$ креће се од 0,1 до 0,5 а $F \geq 8$ од 0,1 до 0,2 (7).

Хидрографија. — Главна река која протиче средином ове области јесте река истога имена, Крагујевачка Рача. Она са многобројним притокама, које долазе са највиших развођа према Лепеници и Јасеници, образује густу хидрографску мрежу, 1—3 км на км². Рача постаје од Чумићске Реке и Црвеница, који се састају у Чумићу и теку ка истоку Крагујевачке Раче. Од Вишевца до Адровца Крагујевачка Река тече на ји., а од варошице Раче на сси., све до свог некадашњег ушћа у реку Лепеницу. Према **Т. Радивојевићу**, „... такво је стање било до пролећа 1897 године. Тада је за време великих поводања, Лепеница променила своје корито: један његов део отсекла, а други створила.“ (1, с. 21). Напуштеним коритом Лепенице Крагујевачка Рача тече на север, до ушћа у В. Мораву код места Нови Аџибеговац. Укупна дужина Крагујевачке Раче износи 44 км, а површина слива 306 км². Пад Крагујевачке Раче, од Црвенца до ушћа у В. Мораву, износи 191 м. Протицај Крагујевачке Раче износи 1,30 м³/сек.

Крагујевачка Рача поред реке Крчмаре прима с леве и десне стране велики број других мањих притока. Од њих су најважније Гочобија и Мучибаба у Борцима (Губеревцима), Лукања у Ђурђеву, Изиповац у Мађупима и Бурдулина у Вучићу. Овим притокама вода тече у свим годишњим добима, изузев лета, када сви токови пресуше, па чак и сама Крагујевачка Рача. Иначе, највиши водостаји се јављају у току пролећа и јесени, када падају највеће количине воденог талога. У мају и октобру сама Крагујевачка Рача толико „набуја“, да поплави околно ниско земљиште. Иако су те поплаве краткотрајне (трају 1—2 дана), оне наносе знатне штете усевима. Раније су те штете биле нарочито велике на крајњем истоку области, на месту где се Крагујевачка Рача уливала у Лепеницу, а ова у В. Мораву. Поплаве у великим размерама биле су ретке; само у врло важним годинама. Последња катастрофална поплава забележена је 1897 године, када је изливена вода уништила све засејане усеве у Пљошти, Вровини, Рујишту и Острву. Те године Лепеница је променила и свој ток (1, с. 159). Отада штете усевима у долиној равни узводно од Вровина наноси само река Крагујевачка Рача, а низводно у Дољи, Полоју, Вучју и Озеревцу, као и у првој половини XIX века, В. Морава. Она сваког пролећа и јесени плави 50—100 ха најплодније земље између Острога и Доље. Што се тиче Крагујевачке Раче, она наноси штете усевима у већим размерама врло ретко, због тога што се велике поплаве јављају једанпут у десет и више година, углавном за време провале облака. Последња већа поплава је била 1951 године, крајем пролећа и почетком лета. Те године „набујала“ Крагујевачка Рача уништила је све

ране и касне усева на неколико стотина хектара најплодније земље у најнижем делу алувијалне равни. Од изливане воде највише су страдала села Вишевац, Борци (Губеревци) и Јарушице.

Земљиште, флора и фауна. — Поред рељефа, климе и хидрографије, за развитак културних биљака од особитог су значаја и педолошке прилике. Оне нису скоро ништа другојачије него што су у суседним областима, у Лепетици и Јасеници. У том погледу, као и у Лепетици, са незнатним оступањем, тако и у Крагујевачкој Рачи се изразито издвајају три земљишна типа, и то: алувијум, смоница и гајњача. Смоница, „које су наслеђене из старог доба и на којима су се развили сви данашњи типови земљишта“ има мало (6, с. 56). Оне се сусрећу само у прелазној зони између алувијалне равни и долинских страна као и на благим падинама. Међутим, гајњаче, које се „увек налазе поред смоница, тј. један тип прелази у други . . .“, заузимају око једне трећине целе површине Крагујевачке Раче (6, с. 71). Таквих земљишта има на великом пространству северно и јужно од реке Крагујевачке Раче (Сипићу, Трци, Бошњанима, Јарушицама и Бурђеву).

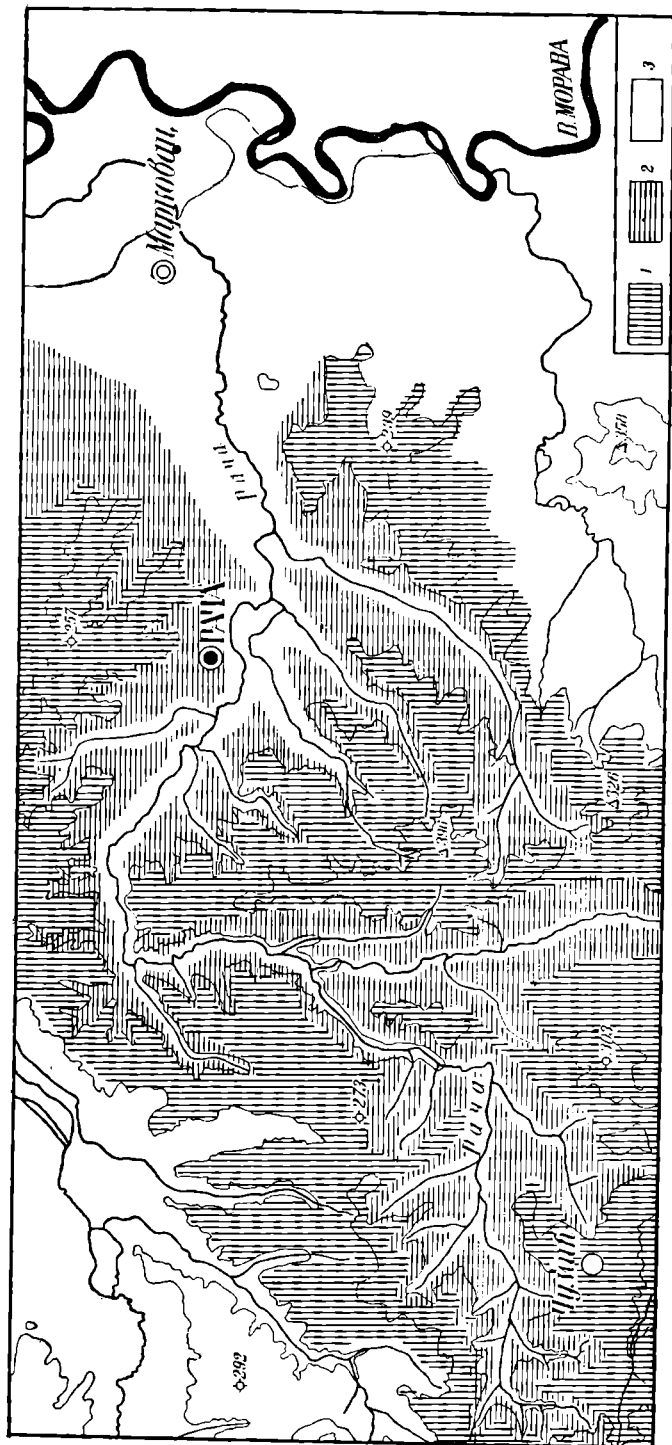
Источно од Чумића поред реке Крагујевачке Раче протеже се појас алувијума. Ово је суфицитно земљиште. Састављено је од наноса, нарочито муља и песка. Због своје велике плодности и влажности се засејава влажним културама, као поврће и др.

Све горе наведене врсте земљишта подесне су „за гајење мање више свих оних врста њивских усева и воћа које иначе успевају у овим географским ширинама“ (8, с. 405).

Разноврсност култура у овој области је одређена друштвеним моментима и природним условима. Међу овима пресудан значај имају човек, морфолошке, климатске и земљишне особине.

У флористичком погледу најизразитију особину велике разноликости има површ. Њен првобитан шумски покривач потпуно је измењен увођењем нових производних грана при прелазу досељеног становништва из патријархалног начина живота на сложен друштвен живот. Она се у том погледу може поделити на два дела, и то: косе са највишим врховима и главичаста брда. За први је карактеристична ниска, једнобна висока и преборна листопадна шумска вегетација (цер, буква, јасен, леска и др.). Поред ове, на северу и североистоку од Миращевца и Поповића, заступљени су четинари, као бор и др. Насупрот косама, главичаста брда претежно су засађена разним средње-европским воћем или засејана културама жита. Од овога чине изузетак стрме стране брда у средишњом и западном делу ове области. Она су претежно засађена багремом, ради спречавања појаве бујица.

И долинске равни одликују се такође великом флористичком разноликошћу. Оне су претежно засађене разним раним и

Ск. 3. — Педолошка карта слива Крагујевацке Раче
 1 — гајњача; 2 — смонца; 3 — алувијум.

хасним културама жита, индустријским и повртарским биљкама. Њихови водоливни најнижи делови већим делом се налазе под ливадама и пашњацима; или су обрасла ниском барском шумском вегетацијом (топлом, врбом, киселим дрветом и др.).

За долинске равни је, осим тога, карактеристично да, поред културне вегетације, имају и природне официналне (невен и др.). Тако варошица Рача има највише официналних биљака у Рача Пољу и Крушару; Вучић у Пањирцу и Лугу итд.

Што се тиче фауне, она је данас доста сиромашна у врстама, због тога што је крчењем шуме ишчезла великим делом и дивљач. Сем зверова, нарочито медведа и вукова, нестало је и многих птица (јаребица и др.). Вукови се данас појављују само крајем јесени и почетком зиме, када обично силазе с Гледићских Планина, док се медведи уопште не појављују. Сада је од дивљачи у Крагујевачкој Рачи најраспрострањенији зец, кога има скоро по свим шумама. Од дивљих птица највише се виђају пловке.

Рудно богатство. — Крагујевачка Рача је сиромашна рудним благом. Сем руде гвозђа у Борцима, која је недавним геолошким проучавањем пронађена између Јарушица и Ђурђева, на незнатном пространству у средишном делу слива има мрког угља. Он је вађен пре Другог светског рата за локалну потрошњу у Бошњанима. После немачке окупације ове области експлоатација је обустављена услед незнатне дебљине угљених слојева и појаве велике количине изданске воде у рударским окнима на незнатној дубини, 1—2 м. Данас се једино експлоатише камен на незнатном пространству између Вишевца и Ђурђева за грађење зграда и друмова.

ГУСТИНА НАСЕЉЕНОСТИ, КРЕТАЊЕ И СОЦИЈАЛНИ САСТАВ СТАНОВНИШТВА

Густина насељености и кретање становништва. — У првој половини XV века, када је Крагујевачка Рача била саставни део жупе Лепенице, густина насељености је у њој била прилично велика (1, с. 38). С пропању српске деспотовине 1459 године и увођењем турског аграрног привредног система, због поробљавања, доласка страних господара и сл. она је заустела. Сви путописци који су пролазили од средине XV до краја XVII века пишу да „влада права пустош“ (1, 38—41). Путописац Герлах, који је путовао кроз Србију у XVI веку, каже да „... нема ниједног села, и опасно је путовати због хајдука“ (9). Али већ 1717 године, када је Мери Вортли Монтерју на путу за Цариград прошла кроз југоисточни део Шумадије, мада сва прекривена густом шумом, Крагујевачка Рача је ипак била насељена (10, с. 75). Т. Радивојевић наводи да је у то време цела ова област била ретко насељена (1, с. 42—44). Није било много боље стање ни за време аустри-

ске скупације 1718—1739 године. Из испитивања, која је вршио Т. Радивојевић види се да је у Крагујевачкој Рачи до 1719 године било свега два села (Марковац и Чумић) (1). Од тога доба густина насељености почиње новим досељавањем постепено, али стално, да се повећава, тако рећи све до краја аустријске владавине. На ово су утицале друштвено-политичке промене настале у првим годинама после аустријско-турских ратова 1718—1719; оне су омогућиле нова досељавања. Пред крај окупације 1738 године густина насељености била је скоро три до четири пута већа него у 1718 години (11, с. 47, 1, с. 44-47). У рату 1737—1739 године Турци су поново заузели Крагујевачку Рачу. Услед личне небезбедности и пљачке већи део становништва иселио се на Рудник и у друге крајеве (1, с. 48). У то време источни делови који се налазе ближе Цариградском Друму су запустели, а средишни и западни, обрасли густом шумом, били су ретко насељени. Када је поново заведен турски феудални систем 1737 године почело је ново досељавање, и с тим у вези густина да се повећава. То се нарочито запажа почев од првих деценија XIX века, пошто су после извојеваних победа у Првом и Другом устанку уследиле такве измене у политичком стању које су за дуго времена омогућавале нова досељавања у ову област на земље „пустихије“ (1, с. 15—52).

Становништво ове области није се намножавало само досељавањем из разних српских крајева (Старе Србије, Ново-пазарског Санџака и др.) него и природним прираштајем.

Кретање прираштаја становништва између пописних година 1866, 1900 и 1948 год. приказано је у следећој табlici:

Година	Број становника	Апсолутни год. прираст од 1866-1948
1866	9.695	—
1900	19.138	277
1948	25.126	124

Као што се види, у Крагујевачкој Рачи има данас 25.126 становника или готово трипут више него 1866 године. Највећи прираштај је био у међувремену од 1866—1900 године (просечно по 277 становника годишње), а најмањи између 1900—1948 (просечно по 124 становника годишње). На ово смањивање прираштаја утицали су: знатна исељавања земљорадника у околне индустријске вароши услед оскудице у обрадивој земљи, несразмеран однос између мушкараца и жена (просечно 1.000 мушкараца према 1.100 жена од 20 до 40 година старости), и, најзад повећавање морталитета од 1941 до 1944 године услед ратних прилика: губици у људству у самом рату, стрељање комуниста и симпатизера Народно-ослободилачког покрета од стране Немаца и других фашистичких организација у Србији.

За време испитивања густине насељености износила је 82 становника на 1 км². Она је различита у појединим деловима, нарочито у западном делу слива. Али ни у источном делу слива насељеност није свуда иста. Према северној и јужној граници опада, док у средишњем делу са истока и запада према варошици Рачи много расте. Тако у Рачи и Адровцу износи 120—124. Између Раче и Марковца густина је нешто мања и креће се од 114 до 119, док око Вишевца, између Рача Поља и Градишта и у Поповићу од 67—82; западно од Вађуре густина се креће од 115 до 117. Поред реке Крагујевачке Раче, узводно од Малог Миращевца, нарочито велику густину насељености има варошица Рача, Мађупи и Вишевац. Тако, између Градишта, Буковца, Дебљака и Бошњана долази 68—82, док на истоку 101—116 становника на км². Слично је и на истоку од Крушара, где густина износи 100—117, а на југозападу око Трске 92—94.

Западно од Градишта густина насељености такође је велика, али у погледу распореда је у многоме другојачија него на истоку од Летовишта. С леве и десне стране Крчмаре креће се од 64—87, а између Клокине Јаруге и Шарићске Механе од 75 до 77. У Јарушицама просечна густина насељености износи 86—88, а Крчмарима 63—65. Сличан однос је и у изворишном делу реке Крагујевачке Раче, Светлићу и Чумићу. Тако, с леве стране реке Крагујевачке Раче густина се креће од 68 до 69, док с десне стране 67—68.

Дакле, у погледу насељености Крагујевачке Раче се разликују два дела: источни део слива, између Лепенице, Крчмаре, В. Мораве и Јасенице на северу, и западни део слива, североисточно од Виска и Беле Баре. Први део има густину од 65 до 124, а други 64 до 68 становника на км². Узроци овоме су: знатне разлике у физичко-географским условима за развитак привредне производње и неједнак наталитет становништва; у овом погледу незнатно се осећају всинске разлике.

Социјални састав становништва. — У погледу социјалног састава становништва Крагујевачка Рача је доста хомогена. Заступљене су све социјалне групе. Најзначајнија је пољопривредна, која обухвата око 95% целокупног становништва. Највећи проценат пољопривредног становништва имају Сипић — 97%, Доња Рача и Вишевац — 96%, Јарушице — 95%, Борци, Миращевац и Ђурђево — 94%, Вучић — 93%, Бошњане — 92%, а најмање Рача — 54% и Марковац — 88%. Рача има најмање земљорадника због развијене градске привреде, а Марковац због близине лаповске железничке ложионице и Паланке, где је у индустрији запослен знатан део становништва. На остале социјалне групе отпада свега 4,5% становништва. Међу овима највише има службеника — 35%, па затим радника и ученика у привреди — 33%, слободних професија — 0,5%, лица издржа-

ваних од државе — 6% итд. Пре Другог светског рата постојао је и велики број пољопривредних радника — беземљаша. Они су после немачке окупације у знатном броју отселили из ове области у околне индустријске центре, где су планском расподелом укључени у привреду. За време испитивања било их је свега 179: у Чумићу 30, у Вишевцу и Рачи 18, Марковцу и Миравцу 26 итд.

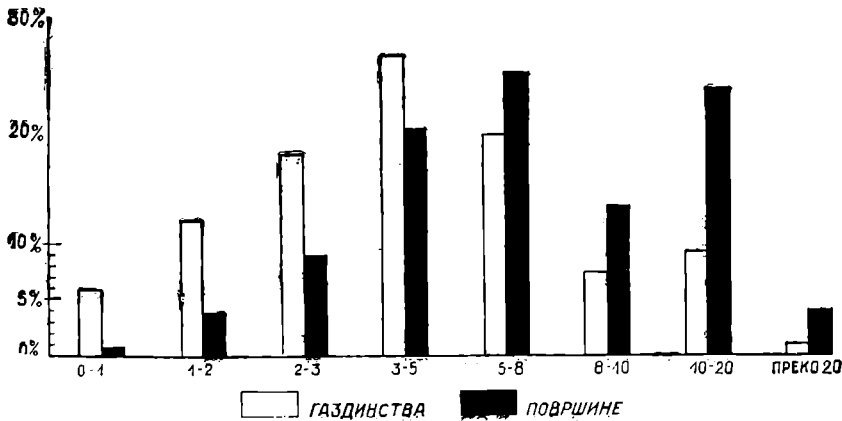
Данас у Крагујевачкој Рачи нема готово ниједног села из кога није 1—2 земљорадника запослено у индустријским предузећима околних вароши — Крагујевца, Паланке и Лапова, нарочито из Марковца и Новог Села. Сиромашни сељаци који једном оду из завичајних места и постану индустријски радници ретко се враћају, пошто у њима нису у могућности да обезбеде егзистенцију својим породицама. Ово важи само за пољопривредне раднике — беземљаше; иначе ситни и средњи сељаци, уколико уопште одлазе, то чине сјесени, а враћају се кад почну пољски радови спролећа.

* *
*

За развитак привредних односа од особитог су значаја и имовински односи становника.

Крајем XVIII и почетком XIX века област Крагујевачка Рача била је подељена на спахилуке и мукаде (Марковац и Ново Село). После извојеваних победа у Првом и Другом устанку Порта је донетим Царским ферманом све спахилуке и мукаде прогласила за слободне поседе. Али то још није значило да су кметови постали правни власници заузете обрадиве и необрадиве земље. Они су то почели постојати тек после откупљивања мукада и спахилука. Тај процес откупа трајао је релативно кратко време (1833—1834 год.). Свако газдинство откупљивало је махом оне „комаде“ зиратног земљишта, које је и за време турског аграрног система обрађивало. На ово је утицала и сама организација откупа; она се заснивала на томе, да и после укидања феудалне својине обрађивана земља остане у поседовном праву дотичне задруге као приватна својина. Касније се, са неједнаким развојем индивидуалних произвођачких производних снага, откупљивана земља постепено распарчавала. У свим местима већ шездесетих и седамдесетих година прошлог века почињу јасно да се издвајају мања од већих природних газдинстава у погледу величине поседа. На ово је утицало и увлачење целокупне привреде у робноовчане односе, појава зеленаштва и распадање породичних задруга. Упоредо с тим, на рачун ситних поседа увећавали су се крупни поседе и то најчешће куповином. То се нарочито запажа после изградње моравске железнице, отада је капитализам почео нагло да продира из окол-

них трговачких центара у ову област. Отуда је између два светска рата Крагујевачка Рача имала на једној страни мали број поседника са великим комплексима, а на другој, велики број земљорадника са средњим и врло малим поседом, па чак и сеоског пролетаријата. Такво поседовно стање, после промене друштвеног система 1945 године, донешеним законом о аграрној реформи у многоме је измењено. Овим законом у потпуности је ликвидираан крупан приватни посед изнад 30 ха. Али, мада је ова реформа спровела доследно у живот начело „Земља онемо ко је обрађује“, она деобом аграрног земљишног фонда није успела да обезбеди свим Рачанима потребан минимум земље од 3 ха за социјалистички стандард живота. Узрок томе био је велики број пољопривредних радника — беземљаша и ситних поседника испод 1 ха. То се најбоље може видети из односа бројног стања газдинстава по категоријама. Какви су односи појединих категорија газдинстава и пољопривредних површина, види се из графичког приказа (ск. 4):

Ск. 4. — Однос категорија газдинстава и површина

Од укупог броја газдинстава (4.804) ништа мање него 36,2% газдинстава било је 1952 године с поседом 3 ха. Малих поседника од 0,01—2,0 ха има 18,5%, а ситних од 2,01 до 3,5 ха — 17,7%. И једни и други, тј. 36,2% поседника од 0,01—3,0 ха имају свега 13,3% укупне површине земље. Газдинстава од 3,01—8,01 ха има 46,4%, а од 8,01 до преко 20 ха — 17,3%. Прва имају 45,4%, а друга око 40,8% од укупне површине земље. Према томе, 36,2% газдинстава испод 3 ха имају 13,3%, а 63,3% изнад 3 ха преко 86,2% земље. То је прилично велика несразмера у поседовном односу. Но то не треба да значи да је ова област аграрно преисељена, утолико пре, што на сваког становника долази око 0,83 ха оранице. Узрок томе је углавном несразмеран однос из-

међу величине укупног земљишта и пољпривредних домаћинства. Без сумње да ће се такви односи између земљишног поседа и пољпривредног становништва јачањем социјалистичког сектора успешно решити.

За време испитивања у Крагујевачкој Рачи било је 12 сељачких радних задруга. Оне имају заједно са окућницама 7,2% укупне површине земље (1952 год.). На свако учлањено домаћинство којих има 410, просечно долази 5,4 ха.

АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА

У административном погледу област Крагујевачка Рача припада срезovima крагујевачком, лепеничком и поморавском. Крагујевачком срезу припадају следећа села: Чумић и Светлић; поморавском: Марковац, Ракинац и Ново Село; а лепеничком: Борци (Губеревци), Доње Јарушице, Мало Крчмаре, Ђурђево, Миращевац, Поповић, Сипић, Вучић, Доња Рача, варошица Рача, Вишевац, Горње Јарушице и Бошњане.

ПРИВРЕДНИ ОДНОСИ И ДАЉЕ ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА

Привредно-географски појасеви

Крагујевачка Рача може се у вези са орографијом, климом, хидрографским приликама и педолошким саставом земљишта, поделити у два природна и привредно различита појаса, и то:

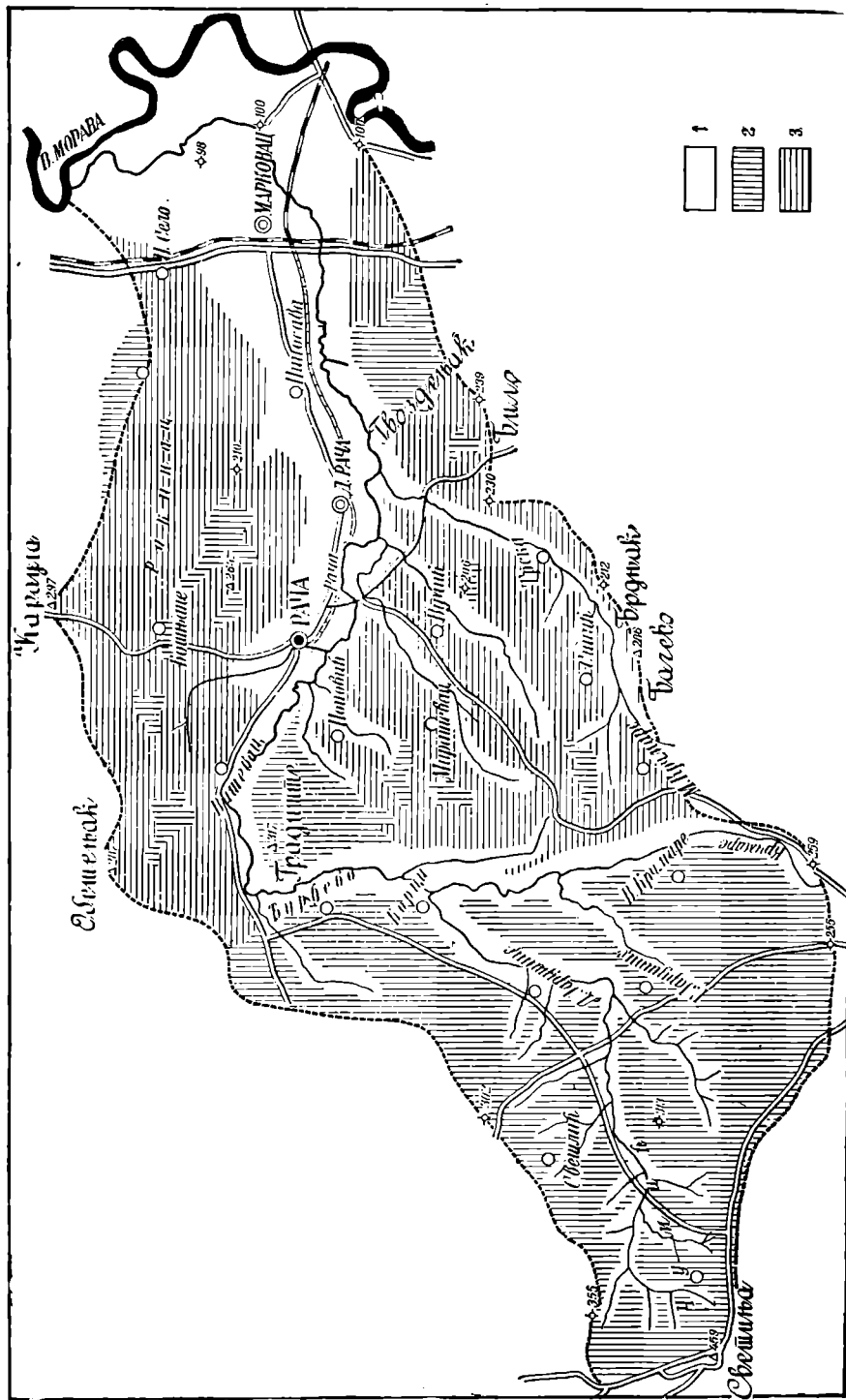
1. Привредни појас алувијалне равни и
2. Привредни појас долињских страна и површи.

Први привредно-географски појас има земљорадничко-сточарску привреду, а други земљорадничко-воћарско-шумску.

Од 30.606 ха, колико износи укупна површина, на ораницу долази 21.022 (69%), шумско земљиште 3.436 (11%), воћњаке 1.950 (6%), неплодно земљиште 1.419 (4%), ливаде 1.109 (3%), винограде 924 (3%), пашњаке 715 (2%) и трстике 29 ха (0,0%). Та структура земљишта види се и из графичког приказа (ск 6).

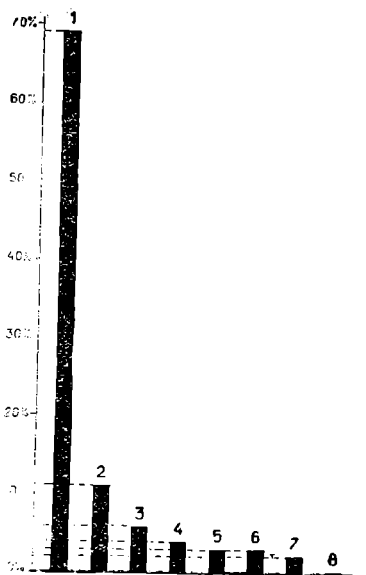
Привреда алувијалне равни

Као што је напред поменуто, алувијална равна има земљорадничко-сточарску привреду. У овом појасу, у години 1952, отпадало је од укупне површине преко 94% на обрадиву земљу. Шуме обухватају 2%. Трстика има врло мало, свега 1,2%. Од тога отпада на Марковац 96%, а Мало Крчмаре 4%. Али поред тога има још 2,5% ливада и пашњака. Ово важи за цео појас;

Ск. 5. — Привредно-географски појасеви
 1 — алувијална равна; 2 и 3 — долине стране и поври.

иначе постоје разлике у постотку пољопривредне површине између места низводно и узводно од варошице Раче. Тако у се-

Ск. 6. — Однос појединих пољопривредних површина у %

лима Јарушицама и Борцима, где је сточарство прилично добро развијено, проценат под ливадама и пашњацима је већи него у Доњој Рачи.

Ратарство. — У првој половини XIX века, нарочито пре укидања турског феудалног система 1833 године, ратарство је пред воћарства претстављало најслабије развијену привредну грану. На ово су утицале велике феудалне дажбине („десетак“) и слабо развијена трговина, и стим у вези могућности за уновчавање ратарских производа. Жита су се сејала на поседу сваког газдинства само толико, колико да се прехране укућани и плати „десетак“ (12). У том погледу запажа се извесан напредак тек после замене натуралне ренте новчаном рентом 1833 године, ради увећаних новчаних потреба и веће потражње ратарских производа намножавањем становништва. Али и тада унапређивање ратарства ишло је споро и тешко. Због тога што сељачка газдинства нису имала довољно новчаних могућности да набављају модерна производна средства а затим и стога што лоше саобраћајне прилике нису пружале довољно могућности да се појављују на тржиштима са својим производима. Но ипак се запажао сталан напредак у повећавању сопствене површине и увођењу нових култура, нарочито у доба 1889—1903 године. Тада сем

развијене трговине и бољих саобраћајних услова, унапређивању доприноси и ново-основани срески расадник у Крагујевцу, а касније у варошици Рачи. Под утицајем поменутих расадника почело је у већини места да се врши примена новијих агротехничких мера у обради земље, употребљавају плугови за орање и уводе нове културе. Од тога доба за непуних петнаест до двадесет година већ су биле уведене тако-рећи све данашње културе и гране пољопривредне производње, као повртарство и др.

Гаје се разне културе, али највише влажне, међу којима највећу површину заузима кукуруз. Углавном, у најнижем делу алувијалне равни гаји се претежно повртарско биље, док у средњем и највишем — кукуруз и индустријске културе, као шећерна репа и др. Изузетак чини узан појас алувијалног земљишта поред реке Крагујевачке Раче и Крчмаре, нарочито у Марковцу, Борцима, Јарушицама и Вишевцу. У овим местима на растојању 10—15 метара налази се местимично прво узан шумски појас (врбе, тополе и др.); иза њега појас кукуруза, повртарских, индустријских и крмних биљака, а изнад ових стрмна жита. Раније, крајем XVIII века, када су се жита производила само за локалну потрошњу, пшеница и остала стрмна жита претежно су сејана на странама глвичастих брда, док кукуруз у алувијалној равни и прелазној зони између долињских страна, темена брда и коса. Данас је сасвим другојачије услед тога, што сва газдинства која се баве ратарством после деобе породичних задруга немају обрадиву земљу поред реке и на површи. Због тога она сеју жита и на оним топографским површинама где за њихово успевање не постоје повољни природни услови. Тако у селима Доњој Рачи, Вишевцу и Бошњанима једна газдинства сеју пшеницу у алувијалној равни, а друга кукуруз на површи. То долази отуда, што кукуруз даје кукурузовину за исхрану стоке у току зиме и прилично велике приносе, 12 до 25 м. ц. Услед тога свако газдинство које држи доста стоке, сеје знатно више кукуруза него друга жита, без обзира на топографски размештај ораница. Исти је случај и са онима који имају мало стоке, уколико немају довољно обрадиве земље, због тога што је кукуруз главно хлебно жито у малим и ситним газдинствима. Али и поред свега тога, кукуруз се више сеје у алувијалној равни него на долињским странама и површи, где су педолошке прилике неповољније за његове успевање. Истина, на тим положајима, неповољни поменути педолошки услови унеколико се отклањају применом агротехничких мера у обради земље. Ради тога приноси кукуруза на површи не заостају у многоме за онима у алувијалној равни, свега 15—20%. Укупна производња се креће 20—40.000 метарских центи годишње.

Потребно је, међутим, нагласити да ће се убудуће према перспективном плану засејавања житарица, производња кукуруза знатно смањити у сливу Крагујевачке Раче, ради увођења

нових и проширивања засејане површине под већ раније одомаћеним индустриским културама.

Десетогодишњи програм унапређивања ратарске производње је предвидео смањивање производње кукуруза у зрну за 28—32% у већини места, као Вишевцу и др. Мада ово смањивање производње изгледа велико, оно је уствари незнатно у односу на укупну засејану површину, која ће такође претрпети промену за 30—50%. Под кукурузом је данас 5% области или 19,0% мање него под пшеницом.

Сем кукуруза сва места у Крагујевачкој Рачи сеју доста стрна жита. Од 7.225 ха (према стању у 1952 год.), тј. више од једне трећине ораница, или око 24% целе области налази се само под пшеницом, док на све остале свега једна седмина сетвене површине под сувим културама жита. Међу овим последњим највише има ражи (47% према 27% јечма). У првој половини XIX века доста се сејао и овас. Али откада је изграђена моравска железничка пруга и почело да опада коњарство, овсена сетвена површина знатно је опала (10—15%), сразмерно укупном броју коња у односу на пољопривредно становништво. Под овсом је данас 309 ха (1952 год.).

У погледу сорти ваља напоменути, да влада прилично велика хомогеност. Од овога чини изузетак пшеница. Гаје се разне сорте-ране и касне. Највише се сеје пшеница „банкут“, која се показала отпорна према месним земљишним, хидрографским и климатским приликама.

Величина приноса није иста у свим газдинствима по категоријама. Приносе које постижу крупно-поседници на својим њивама су већи за 5—10% од просечних приноса истих култура на поседима малих и ситних сељака, из разлога тога што у обради земље примењују агротехничке мере. Крупно-поседници у годинама са повољним климатским приликама а на земљама смоницама добијају са једног хектара по 16—25 м.ц. пшенице. Просечан принос ражи по једном хектару код крупних газдинстава од 10.01 до 30.0 ха износио је 8.7 мц. у 1952 год. док је код малих и ситних сељака испод 3 ха био 8.3 м.ц., јечма 13,6 према 10 м.ц. итд. Укупна производња стрних житарица се креће 70.000 до 100.000 метарских центи годишње.

Од 70.659 м.ц. стрних житарица колико је произведено 1952 године, на пшеницу отпада 64.679 м.ц. (91,6%), јечам 2.418 (3,4%), овас 1919 (2,7%) и раж 1.643 (2,3%). Та производња по секторима власништва највећим делом припада приватном сектору-око 92%, а задружном свега 8%.

Поред влажних и сувих култура жита гаје се и индустријске биљке. Заступљене су све врсте које иначе успевају у овим географским ширинама а највише сунцокрет и шећерна репа. Од овога чини изузетак дуван, који се не гаји већ неколико деценија иако за његово успевање постоје повољни природни услови.

Узрок томе је стављање монопола на ову културу и ограничавање на дуванска подручја Македоније и Херцеговине.

До Другог светског рата гајењу индустријских културних биљака није се поклањала довољна пажња. Од данашњих врста гајила се једино конопља у свим местима, а шећерна репа само у онима поред железничке пруге В. Плана—Лапово. Сунцокрет се није уопште гајио, или само као међу-усев за исхрану живине. Међутим после ослобођења 1945 год., планским засејавањем свих култура, па и индустријских, сетвена површина под сунцокретом повећала се за више од 100%, а гајење шећерне репе проширено готово на сва места узводно од Марковца (Вишевац и др.). Тако у селу Сипићу сунцокрет као култура уведен је у првој години после немачке окупације ове области. За непуних седам послератних година распростра се по свим деловима атара, и то пет пута више него конопља. Данас он у овом месту заузима нешто мање од једне десетине укупне сунцокретом засејане површине у целој области, која је према статистичким подацима из економске 1952 године износила 235 ха. Просечни приноси се крећу од 12 до 14 метарских центи по једном хектару (1947—1951 год.).

По укупној засејаној површини која отпада на индустријске културе на прво место долази шећерна репа. Она данас спада у ред најрентабилнији култура које се узгајују у сливу Крагујевачке Раче. Сеје се, тако-рећи, од када је подигнута равничка фабрика шећерне репе (1912 год.). Уствари, захваљујући доброј агитацији од стране среског расадника и шећеране у Ђуприји, Рачани су и отпочели почетком овог века да сеју шећерну репу. А, касније, сталном проширавању засејане површине из године у годину умногоме је доприносила висока откупна цена и споредни производи за исхрану стоке, као репин резанац и др. Производи се највише у местима источно од Крчмаре, где постоје веома повољни природни услови за њено успевање (педолошки састав и др.). Ова места су: Поповић, Мирашевац, Мало Крчмаре, Сипић, Трска, Вучић, Марковац, Рача, а на север Ракинац, Бошњане, Вишевац и др. У Марковцу, на пример, производи се годишње по 10—15.000 м.ц. шећерне репе. Укупна производња се креће просечно 4—6.000 тона годишње. Извози се углавном у Ђуприју.

Све до средине XIX века на поседу сваког газдинстава сејао се доста лан и конопља, због тога што су у току лета ношена одела искључиво од ланеног и тежињавог платна. Али откада је ова област увучена у робно-новчане односе, гајење лана и конопља је знатно опало. Ово смањивање производње дошло је стога што су сељачка газдинства сада „лакше“ долазила до новчаних могућности да набављају фабричке производње. Касније је узрок томе био велики утицај околног градског становништва на ношњу, нарочито женског света. Њихов утицај нарочито се запажа после Другог светског рата, због пораста куповне способ-

ности. Из тога разлога конопља се мало сеју, колико за „ужарију“.

Гајење поврћа такође је слабо развијено. Због тога што за њихово успевање не постоје повољни климатски услови, као довољна количина воденог талога и др. Гаје се све врсте поврћаране и касне. Газдинства која имају баште поред река гаје јесење врсте поврћа, а остала пролетње. Сем тога, сва места која се налазе у непосредној околини варошице Раче, гаје знатно више поврћа него остала. То долази отуда, што се у њима гаји поврће и искључиво за извоз (лук и др.), док у осталим претежно за домаћу употребу (Сипић и др.). Највише се сеју оне врсте повртарског биља, које претстављају саставни део свакодневне људске исхране. Та поврћа су: купус, лук и особито кромпир, под којим се налази око једна трећина сетвене површине под поврћем. Почетком XIX века доста се сејао и пасуљ. Али отада је производња пасуља опала услед промене у структури исхране становника у којој су главно место заузели кромпир и купус. Један од фактора било је и смањивање релативне влажности ваздуха после крчења шума, што је онемогућавало успевање пасуља као међу-усева уз кукуруз.

Од 913 ха колико је износила сетвена површина под поврћем у 1952 години, отпада на кромпир 35,7%, диње и лубенице 10,7%, купус 8,4%, лук црни 5,8%, лук бели 3,7%, паприке зелене 3,2%, грашак 2,9% и остало повртарско биље 26,5%. Годиншње се произведе 2.500 до 3.000 тона поврћа.

Произведена количина поврћа није довољна да подмири потребе становништва, због чега се увози из суседних области (Лепенице, Ресаве и Јасенице). Тако село Чумић недостатак у поврћу надокнађује увозом из Крагујевца; Сипић из Баточине; Рача (Крагујевачка) из Ресаве и Јасенице итд.

Начин обраде земље и пољопривредне справе.— Обрада земље у Крагујевачкој Рачи је заостала; само на њивама крупних газдинстава од 10,01 до преко 20 ха, којих има 474, обрада земље нешто је интензивнија. Иначе, употреба вештачких ђубрива у недостатку стајњака још увек је ограничена, док је плодород на већем делу обрадиве површине двопољан.

У овом крају, који је увучен у робно-новчане односе крајем XIX века, гвоздени плуг је за дуго времена био непознат. Први пут је употребљен према саопштењу мештана у варошици Рачи 1893 године. Те године донет је за узор из Београда. До тога доба употребљавала се само ралица и полу гвоздени плуг. Оне су у свим местима замењене гвозденим плугом у годинама које су претходиле Првом светском рату. У то време уводе се и друге пољопривредне справе као сејалице и др. Иначе модерније справе, као што су: трактори, косачице и др. нису уопште употребљаване. Исти случај је био и у времену између два светска

рата. Могућности за набавку машина су постојале преко основних земљорадничко-потрошачких задруга, али је била слаба куповна снага. Сем тога, свако газдинство није имало ни потребан основни пољопривредни инвентар. Тако је 1940 године у Светлићу свако друго газдинство имало плуг и кола, свако двадесето сејалицу, двадесет и друго тријер, петнаесто муљачу, друго прскалицу итд. Обрада земље вршена је под врло тешким условима. За учињене услуге сиромашнији су плаћали имућнијим поседницима у новцу или у натури, док су неки радили земљу „напола“.

После Другог светског рата оснивањем сељачких радних задруга отпочело је местимично груписањеседа, употреба машина и примена савремених агротехничких мера у обради земље, ради постизања што већих приноса од разних култура. Задругари су у времену оснивања задруга имали мали број сточне запреге. Стока је била у лошем стању, мршава и изнемогла за обављање пољских послова. Због тога су задругари већ у првим годинама почели да на знатном пространству примењују машинску обраду земље, како би остварили предвиђене годишње сетвене планове. Они су у прво време узимали тракторе под закуп са обласне машинско-тракторске станице у Крагујевцу, а касније, када су се расформирале МТС (1949 год.), код среских фондова за механизацију у варошици Рачи и В. Плани. Ови трактори данас не ору само задружну земљу, већ и земљу индивидуалних газдинстава, која немају плугове са сточном запрегом.

Расположиви број трактора је још увек мали, мада се последњих година учетворостручио. Само у непосредној околини варошице Раче 1952 године било је око 20 трактора, док их је 1951 године било свега 5, и то: задружних 3, приватних и државних по 1. На један трактор долазило је просечно око 3—4.000 ха ораница.

Што се тиче осталих пољопривредних справа, ваља напоменути да је Крагујевачка Рача у њима оскудна. На сваку сејалицу долази просечно 52 ха, сваку косачицу и жетелицу 198 ха под сувим културама жита итд.

Десетогодишњи програм унапређивања обраде земље предвиђа максимално повећавање броја трактора у овој области, као и увођење свих осталих најмодернијих пољопривредних справа. Према плану свака земљорадничко-набављачка задруга источно од Чумића и западно од Марковца имаће машинску станицу са свим потребним машинама за орање и обављање других пољских радова.

Из свега напред изложеног видимо, да је обрада земље још увек заостала. Ово је истовремено јасан знак да је ратарска производња доста екстензивна. Но поред тога има још неких црта које јој дају такво обележје, као што су плодоред и употреба ђубрива.

У почетку XIX века плодоред у Крагујевачкој Рачи уопште није био у примени. Засејавано земљиште мењано је сваке друге или треће године. На ово је утицала велика расположива обрадива површина, слаба насељеност и низак ниво ратарске културе. Али се намножавањем становништва и нестајањем ливада и пашњака, настају у овом погледу и промене, због тога што увећану потрошњу ратарских производа није могао да задовољи дотадашњи начин искоришћавања јурица. Стога почиње постепено, али стално, да се, у све јачој мери уводи двопољни плодоред. То се нарочито запажа после замене натуралне ренте новчаном рентом 1833 године, када је почело ратарство да се увлачи у трговину. Касније, на ово је утицао напред поменути расадник, а у знатној мери и постављени економ, који постаје носилац новије ратарске културе и потстрекач увођења нових напредних мера у пољопривреду.

Плодоред није исти у свим местима и на свим топографским површинама, због различите плодности земљишта, хидрографских прилика и начина обраде. Углавном, у најнижем и средњем делу алувијалне равни смењује се кукуруз са шећерном репом или сунцокретом, док у највишем и са стрним житима. Сваки друге или треће године поново се сеје кукуруз. На теменима главичастих брда кукуруз се смењује са стрним житима. Плодоред иде овим редом: кукуруз, пшеница, кукуруз, раж или поново пшеница. Мала и ситна газдинства из године у годину сеју само кукуруз, пошто оскудевају у обрадивој земљи. Имућнија газдинства после жетве стрних жита и пре сетве кукуруза „стрништа“ добро нађубре стајским гнојивом. Уколико се кукуруз сеје узастопно шест—седам година, онда најчешће седме или осме године спролећа то земљиште се „задетелини“.

Ћубрење земље је слабо развијено, мада је у знатно већој примени него у XIX веку. По саопштењима Рачана, у овој области до деведесетих година прошлог века „гнојење земље“ није уопште било у обичају. Тада је ђубре паљено, како се не би разносило по дворшћу. Њиве, које су до скоро биле под шумама, давале су доста високе приносе, а када се „испосне“ онда су преобраћене у пашњаке. Сипићани причају да су све до 1871—1889 године поједине делове свога поседа користили само две до три године за културе жита, а пет до седам за испашу стоке. Али отада, увиђајући да је такав систем искоришћавања земљишта нерационалан, почели су да је обрађују сваке године, само је претходно добро нађубре сточним ђубретом. Вештачко ђубриво нису употребљавали. Скоро исти случај је био и у осталим местима. Њега су између два светска рата користила само имућнија газдинства. Мали и ситни поседници задовољавали су се добивеним количинама „стајњака“ од своје стоке, ма да су оне биле недовољне услед опадања сточарства. Њихова слаба куповна снага није им дозвољавала да купују вештачко ђубриво са стоваришта

у околним варошима (Крагујевцу и др.). Основане набављачко-потрошачке задруге, чији су чланови углавном били средњи и имућнији земљорадници, нису га набављали по сниженим ценама преко Главног савеза земљорадничких задруга у Београду. Узрок томе су биле слабе транспортне могућности и високе цене. Од овога чине изузетак неке задруге у средишним и источним ивичним деловима области ближе железничкој прузи Београд—Ниш, као Марковачка и др. Оне су пред Други светски рат почеле да увозе по неколико стотина килограма вештачког ђубрива годишње. Али та увезена количина била је у могућности да подмири само један део потреба произвођача. Тај проблем увоза решен је тек после ослобођења 1945 године, када су основани сретски савези земљорадничких задруга.

Данас у Крагујевачкој Рачи употребљавају се две врсте вештачког ђубрива: калијумовог и азотног. Она се купује у варошици Рачи, Великој Плани и Крагујевцу. Прво се користи за повећавање природне плодности гајењача и смоница на површи, а друго за побољшавање физичког састава кумсача у алувијалној равни. Од овога чини изузетак најнижи део равни, који плави и насипа плодним муљем сама река Крагујевачка Рача.

Сточарство. — Крајем XVIII и у првој половини XIX века, нарочито од 1793 до 1833 године, сточарство је претстављало најважнију привредну грану. У то време стока се гајила мање на поседу, а више по утринама; гајено је просечно на сваком газдинству 2—3 коња, 9—12 говеда, 20—30 оваца и 40—50 свиња. На ово су утицале изванредно повољне привредне основице (велика површина под ливадама и пашњацима, хрестове и букове шуме пуне жира) и мања оптерећења феудалном рентом. Тако, на пример, после аустријске окупације спахији је плаћана на име ренте за свиње само жировница која је износила 4—10 пара годишње (13, с. 32). Укидањем феудалних поседа и феудалне ренте, развитком робно-новчане привреде, деобом великих задружних имања, поделом сеоских утрина, преобраћањем ливада и пашњака у оранице и множавањем становништва сточарство је опало у корист земљорадње. Али и поред тога сточарство је данас добро развијено; ситну стоку има свако газдинство, а крупну само земљорадници. Остале сточарске гране, као пчеларство и др., слабо су развијене.

Стока већи део године — од марта до октобра, проведе у пољу. Она се у поље изгони изјутра, а увече враћа у село. Од марта до јула чува се по пашњацима и ливадама, заправо док се не скину усеви с култивисаних њива. На последњим стока проведе остатак лета и целу јесен. Изјављивање на испашу престаје средином или крајем октобра. Отада се стока храни разном храном спремљеном током лета: сеном, кукурузовином, листом од разног дрвећа и др.

Пре Другог светског рата многа газдинства су продавала један део стоке и то сјесени. Због тога што припремљена храна у току лета није била довољна да обезбеди нормалну исхрану за сву стоку у току зиме. Они пак, који нису сјесени продавали стоку, увозили су кукурузовину из Војводине.

После ослобођења, 1945 године, мали је број таквих газдинстава која увозе кукурузовину у току зиме. Због тога што се редовно један део сточног фонда продаје после обављања пољских радова. На то су утицали и велики откупи.

Од свих врста крупне стоке највише се гаје говеда, особито краве. Раније, нарочито у првој половини XIX века, док је ниво производних снага био низак, а потреба за теглећом стоком прилично велика, држали су се више волови. У доба владе кнеза Милоша 1815—1833 године, свако газдинство имало је 4—7 волова, а 3—5 крава. Али са преобраћањем природних ливада у оранице и унапређивањем земљорадње, настају у бројном односу промене, због недовољне крмне базе. Место волова држе се увек краве, које сада постају главна запрежна стока. Разуме се, да је овде било отступања у зависности од величине поседа; оно је било све изразитије уколико се вршило раслојавање сељачких газдинстава, јер мала количина сточне хране није пружала могућности за гајење и једних и других. (14, с. 45).

Деоба сеоских испаша, преобраћање ливада и пашњака у оранице и раслојавање сељачких газдинстава нису утицали само на гајење већег броја крава, већ и на квалитет расе. Најпре су оне пренашане из Лепенице и Јаснице, а касније из Војводине. Сада се држи сименталска раса, уместо некадашњег малог брдског говечета. Плодност ових грла креће се од 65—70%. На овако низак проценат утиче „стерилност и побачај“. Они су последица претеране употребе у раду и слабе исхране стоке за време бременитости.

У Крагујевачкој Рачи данас има 7.241 грла крупне рогате стоке. Од тога на краве отпада 63%, а остатак на волове и подмладак. На сваких 10 ха ливада и пашњака у сливу Крагујевачке Раче долазило је 1952 године 30—40 грла крупне рогате стоке.

Десетогодишњи програм унапређења сточарства предвиђа знатно повећање укупног броја рогате стоке. Према плану број крава у већини места треба да се повећа за 15—17%, док волова са подмлатком 8—10%. Предвиђају се знатне промене и у бројном односу говеда за клање. Њихов број повећаће се за преко 14%, с обзиром на велики извоз у суседне индустријске центре, као Крагујевац и др.

Упоредо са повећањем броја стоке извршиће се процес измене крмног биланса. Данас сточарство има недовољну крмну базу, која се заснива на грубој храни, као кукурузовина и др. Будућа крмна база социјалистичког сточарства засниваће се

већим делом на добијању сточне хране у ратарству од коренастих плодова. То ће имати свога одраза не само на повећање плодности, него и на тежину и млечност.

Средња годишња мужа по крави у Крагујевачкој Рачи креће се 600—950 литара. 1952 године она је износила 900 литара а од расних грла по 1.000 литара млека. Просечна тежина креће се од 350—400 кг.

Сем крава и волова држе се и коњи. То је најчешће случај код имућнијих газдинстава, која за рад држе коње уместо волова, док сиромашније због оскудице у сточној храни држе само једне од њих. Ово важи само за газдинства у местима на крајњем истоку ове области где се коњи после обављених пољских радова употребљавају за превоз разне робе за трговину. На то су највише утицале опште саобраћајне прилике, пошто се ова места налазе на раскрсницама колских и железничких путева, одакле се увозна или извозна роба превози колима до окол-

**Производња крављег млека код сељачких радних задруга
у околини Раче Крагујевачке**

Ред. бр.	Назив задруге и место	Укупан бр. крава и стеоних јуница	Број стеоних крава које се више не музу	Број стеоних јуница	Број јалових крава	Број крава које доје телад а не музу се	Број крава музара	Укупна количина помуженог млека у л.	Помужено млеко по 1 крави музари у л. 7:6
а.	б	1	2	3	4	5	6	7	8
1	„Напредак“, Борци	5	2	—	1	—	2	3	1,500
2	„Светлост“, Бошњане	2	1	—	—	1	—	—	—
3	„Победа“, В. Крчмаре	15	—	—	10	4	1	4	4,000
4	„Бољи живот“, Вишевац	6	1	2	—	3	—	—	—
5	„Слободан Маузер“, Вучић	13	1	1	5	2	4	13	3,250
6	„Петар Стамболић“, Д. Рача	8	—	—	1	5	2	8	4,000
7	„Браћа Хаџић“, М. Крчмаре	6	2	4	—	—	—	—	—
8	„29 — Новембар“, Сипић	4	2	—	—	2	—	—	—
9	„Црвена застава“, Трска	4	1	1	1	1	—	—	—
	Свега задружни сектор	63	10	8	18	18	9	28	3,111

Према подацима на дан 15 децембра 1952 године

них потрошачких центара. Такав је случај с Марковцем, који се налази на месту где се укршта моравска железница Београд—Ниш са попречним путем Деспотовац—Чумић. Крајем 1952 године у овоме месту је било 150 пари коња. Њихов број пре Другог светског рата био је већи, али изградњом пруге Марковац—Деспотовац знатно је опао.

Године 1952., у сливу Крагујевачке Раче је било преко 1700 коња (1785). По секторима власништва, коњи највећим делом припадају приватном сектору — око 95%, а задружном свега 5%; на сваких 10 хектара ливада и пашњака долази 6 до 9 коња.

Коњи које данас држе Рачани припадају разним расама. Највише је заступљена домаћа раса. Она је производ укрштања домаћег коња са енглеским полу-крвњацима. Реонизацијом је предвиђен коњ липицанерске расе, „као најбољи за брдовите пределе“ (15).

Док крупну стоку чувају само земљорадници, дотле ситну скоро свако газдинство, особито овце. Ове су се у првој половини XIX века гајиле много више у сваком газдинству него друга стока, изузев свиња. Деобом задружних имања и преобраћањем ливада и пашњака у оранице овчарство је опало, а свињарство је почело интензивније да се развија. Али и поред тога, овце су и данас од свих врста стоке бројније заступљене. То доказује још увек велику њихову важност у привредном животу ове области. Оне имају и извесну предност над другом стоком у економском погледу, јер дају млеко, месо и вуну. На ово је утицала и висока цена текстилним производима, а у знатној мери и велика потражња вуне за извоз. У читавој Крагујевачкој Рачи према статистици за 1952 годину било је укупно 21.029 оваца, од чега код индивидуалних газдинстава 92,5% а у сељачким радним задругама 7,5%

Гаје се разне расе оваца. Сем „дугорепе гаје“ и „крижанца сјеничке овце“ гаје се и разни мелези. Првих има 60%, док на друге долази свега 40%. После Другог светског рата покушано је увођење овце мерино. Добијени резултати у Ф I и Ф II нису били на завидној висини, јер се због неповољних природних услова дегенерише.

Просечна тежина оваца креће се 30—35 килограма. Средња мужа износи 30 литара годишње. Слаба млечност је последица лоше исхране. На ово утиче и велика плодност — 100%.

И гајење свиња је добро развијено. Ове се у доба владе кнеза Милоша 1815—1883 год. биле „прави и највећи ужитак народни, једно што их је због шуме било ласно запатити и држати, а друго што се у свако доба године могле лако продати...“ (16) У то време свако газдинство имало је бар 30 до 40 свиња. Откада су шуме искрчене и преобраћене у оранице, број свиња је опао. Десет и више свиња држе сада само она газдинства која имају преко 2 ха обрадиве земље на једног члана. Таквих газдинстава данас има мало, пошто су поседи веома расцепкани. Од овога чине изузетак она места која се налазе у прелазној зони између алувијалне равни и долињских страна. Због тога што се у овим местима доста сеје кукуруз, којим се свиње претежно хране. У XIX веку када се мање сејао кукуруз, свиње су већи део године

— од марта до октобра — храњене пићним биљкама. Тада је један мањи део продаван на околним пијацама (Крагујевац и др.), а други већи део изјављиван ради „жирења“ у сеоске „алије“. Уколико жира из било којих разлога није било у Крагујевачкој Рачи, „...онда су теране свиње у друге шуме...“ (12, с. 215). Тако из Сипића су одлазили у Букуровац; из Светлића на Црни Врх итд. Свиње су у тим местима остајале све док снег не покрије жир. После тога су мушка назимад продавана на крагујевачкој пијаци, а крмаче с прасадима враћене на зимску прехрану.

У првој години после доношења десетогодишњег програма унапређивања свињарства у Крагујевачкој Рачи у свим газдинствима налазило се 12.372 свиња, од чега три процента свиња у тову, преко 19 процената нерастова и крмача за приплод и преко 77 процената прасици и назимади до 6. месеца. Просечно на сваким 100 становника долазило је 35—50 свиња.

Ове цифре говоре о доста развијеном свињарству у Крагујевачкој Рачи. Према плану њихов број повећаће се још за око 20%. У укупном билансу свињарске производње најважније место заузимају свиње за клање, због планираног великог извоза Само од 1951. до 1957. године њихов број повећаће се за 9—10%, а од 1957—1962. преко 10%.

Што се тиче расе свиња, највише се гаји шумадинска, због великог процента масти (50—60%). Поред шумадинке у сељачким радним задругама гаји се мангулица. План унапређивања сточарства предвиђа увођење у свим местима моравке, због њене велике плодности и товне способности.

Споредне сточарске гране. — У споредне сточарске гране спадају: свиларство, живинарство, пчеларство и лов.

Све до Првог светског рата, нарочито откада је акционарско друштво „Фаркић“ подигло свилару у Лапову (1908 год.), најважнију споредну сточарску грану претстављало је свиларство. Али откада је почела производња вештачке свиле оно је опало, а остале споредне сточарске гране почеле су интензивније да се развијају, нарочито живинарство.

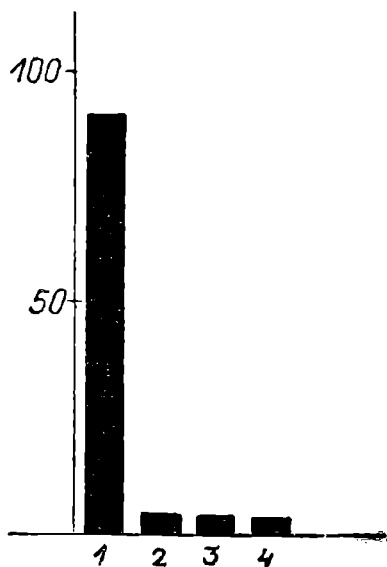
Данашње свиларство почело је да се развија тек за време немачке окупације, и то за домаће потребе. А откада је извршена национализација свиларе у Лапову, 1945 године, почела је да се гаји свилена буба у већини газдинстава и за извоз.

Свилена буба се данас гаји скоро у свим местима, нарочито у околини варошице Раче и узводно од Вишевца, где је најбоље развијено дударство поред осталих воћарских грана. Тако у Светлићу, западно од Крчмаре, гајењем свилене бубе бави се преко 20 домаћинстава, док број дудова (према стању у 1950 год.) износи 265 стабала; у Јарушицама—15; В. Крчмару—30; М. Крчмару—7; Чумићу—45; Вучићу—22 итд. Свако од ових газдинстава за време свиларске кампање у току 1950 године произвело је просечно од 5 до 6 килограма чаура.

Већи део произведених чаура се извози, а мањи део употребљава за подмиривање властитих потреба. Извозе се углавном у Лапово.

Живинарство је добро развијено. Гаје се све врсте живине. Насеља која се налазе ближе река (В. Мораве и Крагујевачке Раче) гаје више пловке и гуске, док она на теменима главичастих брда и плећастих коса кокошке и ћурке. Сем тога, сва места која се налазе у непосредној околини варошице Раче, гаје знатно више живине него остала. То долази отуда, што се у њима гаји живина и за тржиште, док у осталим претежно за домаћу употребу. Више се гаје кокошке и пловке, а мање ћурке и гуске. Према саопштењу старијих мештана, у првој половини XIX века ћурке су се знатно више гајиле него данас, а отада све мање. Ово опадање се објашњава тиме, што је крчењем шуме жира којим су ћурке раније храњене и гојене из годину у годину било све мање (12, с. 21). Некада је свако домаћинство имало по 20. до 30 комада ћурака, а нека више и од 40. Међутим, данас је мали број таквих која имају више од 10.

У Крагујевачкој Рачи данас има 109.624 грла живине. Од тога на кокошке долази 100.334 грла (91,5%), пловке 3.268 (2,9%),

Ск. 7. — Однос појединих врста живине у %
1 — кокоши; 2 — пловке; 3 — ћурке;
4 — гуске.

ћурке 3.031 (2,7%) и гуске 2.991 (2,7%). По секторима власништва, ова живина највећим делом припада приватном сектору—око 92,3%, а задружном свега — 7,7%.

Десетогодишњи програм унапређивања живинарства предвиђа знатно повећавање укупног броја живине. Према плану на-

редних десет година укупан број живине за клање повећаће се за 18 до 22%, а за приплод 10 до 12%.

Трговина живином је добро развијена. До Другог светског рата трговином живине бавили су се људи слабог материјалног стања. Они су куповали живину по селима за рачун појединих живинарских трговаца — извозника уз извештај проценат зараде. Ови су трговци имали трговинске уговоре са кланицама у околним варошима (Светозареву, В. Плани и Београду). Годишње се извозило 1 до 2 вагона живине.

После ослобођења 1945 год., трговина живином и њиховим производима углавном се обавља преко откупних станица „Живинопромет“. Одгајивачи живине продају своје производе овим станицама, а оне их извозе по свим србијанским тржиштима. Годишње се извезе 1 до 3 вагона живине.

Поред свиларства и живинарства, у Крагујевачкој Рачи је развијено и пчеларство. Оно претсавља најнеразвијенију грану привреде, јер за његов развитак не постоје повољни природни услови. Због тога што земљорадничко-воћарско-шумска привреда пружа богату и разноврсну пчелињу пашу само у једном делу године (цвет од воћа и багрема, разних култура, гајених и ливадских трава итд.), од марта до јула, док у другом влада оскудица, а медоносни биљке се не гаје због недостатка обрадиве земље. Сем тога, његова заосталост огледа се и у примитивном начину гајења пчела. Велики број пчелара приликом вађења меда уништава целу пчелињу заједницу, а иза тога не изврше одмах обнављање исте.

Пчеларство у перспективном привредном плану Крагујевачке Раче заузима важно место. Планом се предвиђа сејање медоносних биљака (фацелија и др.) као пострних усева. Ово ће ублажити оскудицу у пчелињој паши током августа и септембра. Упоредо са овим подићи ће се пчелињаци у свим селачким радним задругама и земљорадничким задругама. Према плану број кошница у већини места треба да се повећа за 10 до 15%.

У Крагујевачкој Рачи данас има 1.398 комада кошница. Од тога долази на ђерзонке 960 комада, а вршкаре 438. Највише вршкара имају пчелари у Ракинцу (67), Сипићу (47), Светлићу (30), Чумићу (33) и Јарушицама (31), а најмање у Ђурђеви (5), Бошњанима (8), Миращевцу (10) и Д. Рачи (14). Почетком XX века је и у овим местима било више вршкара, али у периоду између два светска рата замењене су ђерзонкама. Приноси меда крећу се 3 до 7 килограма по једној кошници.

И лов је слабо развијен. Због тога што је после великих крчења шума у XVIII и XIX веку ишчезла већим делом и дивљач, како племените животиње и зверове (медведи и вукови), тако, само у далеко већем броју и многе дивље птице. И данас, када се периодично врши забрана лова, њихов број налази се у сталном опадању, из разлога што измењене климатске прилике

последњих година неповољно утичу на њихово размножавање.

Лов на све врсте дивљачи врши се појединачно и групно. Искључиво групно лов примењује се једино на вукове.

Дивљач се лови у току целе године. Зечеви се лове од септембра до јануара, док је у осталим месецима ради размножавања лов забрањен, а вукови и племените животиње (куна, видра и др.) у току целе године.

Од дивљих птица највише се лове пловке, затим голубови и грлице, па онда препелице, и, најзад, шљуке. Због малог броја лов на фазане је забрањен.

Трговина са дивљачи је добро развијена. До Другог светског рата ловци су продавали само кожу од уловљене дивљачи. Међутим, после ослобођења 1945 године извози се и месо, због велике потражње на иностраним тржиштима. Трговина се обавља преко откупних станица за промет живином „Живинопромет“ и кожом „Србкотеџекс“. Ова предузећа откупљују месо и кожу од ловаца, а затим извозе за Велику Плану. Годишње се извезе 500—800 комада сирових и сувих кожа од разне дивљачи и скоро исто толико зечијег меса.

Уловљене дивље птице се не извозе, него служе за подмиривање локалних потреба.

Индустрија. — Индустрија је слабо развијена. На ово су утицале лоше комуникације и недостатак већег капитала, који би се ангажовао за подизање индустријских предузећа. Стога, а особито због близине снажних индустријских центара — Крагујевца и Паланке — данас су у сливу Крагујевачке Раче једино развијене оне индустријске гране које врше прераду земљорадничко-сточарских производа.

Као и у осталим деловима Шумадије, тако и у Крагујевачкој Рачи прва индустријска предузећа су парни млинови. Највећи део погонске снаге млинске индустрије сконцентрисан је у Марковцу (једна четвртина). Томе има више узрока. Главна су два: добра саобраћајна повезаност са суседним областима, која омогућава извоз аграрних производа у околне вароши, и развијена ратарска производња. У новије време примењује се тенденција развоја индустријске прераде житарица у варошици Рачи која би се временом могла развити у јачи аграрно-индустријски центар, ако би се изградила пруга, као природно-продужење пруге Марковац—Деспотовац. Постоје седам млинова. Њихов капацитет производње креће се 2—40.000 кг брашна дневно.

Млинска предузећа ове области раде за локалну потрошњу, изузев „Слободе“ у Марковцу. Ово предузеће меље трговачку мељаву типа 90-5 за потребе грађанства вароши Свилајнца, Крагујевца и Београда. Пре рата се годишње извозило око 250 вагона хлебнот брашна и 40 вагона мекиња (17, с. 177).

Поред млинске индустрије, заступљена је и црепарска. Она је почела да се развија почетком XX века. Постоје две црепане.

Једна се налази у средишњем делу ове области, а друга у источном ивичном делу. Њихов капацитет је 400.000 комада црепова и цигала годишње. Та количина је недовољна да подмири локалне потребе, нарочито због великог опсега социјалистичке изградње у овој области. Услед тога се цреп увози из Крагујевца и Војводине, а цигла из Свилајнца.

После ослобођења 1945 године почела је да се развија млекарска индустрија. Тада је основана једна млекара у варошици Рачи. Она врши прераду млека из свих околних места. Капацитет млекарских уређаја је око 150.000 л млека годишње. Ови уређаји се данас не искоришћавају максимално. Узроци овоме су: слаба саобраћајна повезаност млекаре са суседним селима, затим недовољан број откупних станица „Млеко-продукт“, и, најзад, слаба млечност крива услед употребе за обављање пољских радова и оскудице у сточној храни. Стога, а особито због слабе организације трговачке мреже, ова млекара не прерађује више од 100—120.000 млека годишње. Тако, на пример, године 1949 прерађено је свега 103.736 л млека у качкаваљ, бутер и бели сир. Млечни производи се углавном извозе у Београд, Скопље, Врбас, Книћанин и др. места.

Занатство. — Занатство је такође слабо развијено. Овом граном привреде се искључиво баве људи из оних газдинстава која су економски слабија. Мали је број оних газдинстава којима је занат главно занимање, јер се изучене занатлије ретко враћају у Крагујевачку Рачу, пошто у њој немају довољно посла, због аутаркичности сељачких газдинстава. На рад одлазе у Крагујевац, Паланку, Велику Плану и др. србијанске вароши.

У занатству постоје два сектора, задружни и приватни. Они се међусобно допуњавају и у стању су да задовоље потребе потрошача ове области. Према подацима из 1952 године занатство оба привредна сектора било је заступљено следећим бројем професионалних мајстора: ђурчија 10, зидара 10, бравара 7, ковача 16, абација 30, фотограф 1, поткивача 8, качара 4, колара 12, воскара 3, казанџија 7, каменорезаца 4, обућара 5, опанчара 14, берберина 4, столара 20, бојација 1, посластичар 1, седлара 2, кројач 1 и месар 1 (18).

Снабдевање занатства сировинама врши се двојачко: плански и ванплански. Планско снабдевање врши се преко Министарства комуналних послова, сада Комитета и Среског народног одбора. Дистрибуцију робе занатству врше набавно-продајне задруге (Велика Плана, Рача Крагујевачка, Крагујевац), које сву робу преузимају од предузећа „Локал-сервис“. Ванпланско снабдевање се врши независно од планског, где ко шта нађе да купи према својим потребама и по слободним ценама (18).

Привреда долињских страна и површи

Овај привредно-географски појас, кога чине долињске стране и површ у језерским седиментима и кристаластим шкриљцима, има земљорадничко-воћарско-шумску привреду. Област коју заузима износи 265 км². Део земљишта преобраћен у оранице износи око 67% према 94% у алувијалној равни, а остатак од 33% отпада на воћњаке, винограде, шуме, ливаде, пашњаке и неплодно земљиште.

У овом привредно-географском појасу земљорадња је скоро иста као у највишем делу алувијалне равни. Разлика је само та што се претежно гаје суве културе жита, због особито повољних природних услова за њихово успевање.

Воћарство. — Све до почетка XIX века воћарство је било слабо развијено. Воће на поседу сваког газдинства гајило се само толико колико је било потребно за локалну потрошњу. На ово су утицале лоше комуникације и слабо развијена трговина, и стим у вези могућности за уновчавање воћарских производа. Али се ипак воћарство почело нагло да развија четрдесетих година прошлог века, нарочито шљиварство, ради увећаних новчаних потреба после замене натуралне ренте новчаном рентом 1833 године. До тога доба сем шљива гајило се у свим местима скоро исто толико и друго коштичаво и јабучасто воће, као јабуке и др. Али отада, све мање, док шљиве су се бројно почеле гајити за неколико пута више него раније, због велике тражње у свежем стању на околним тржиштима за извоз у Београд, Смедерево, Аустро-Угарску и Немачку.

Данас шљиварство, поред земљорадње и сточарства, представља најразвијенију привредну грану у овој области. Од укупног броја воћних стабала долази на шљиве 83%, а на све остало воће 17%. Највише се гаје у оним местима која се налазе на побрђу, где за њихово успевање постоје и најповољнији природни услови.

Сем шљива у Крагујевачкој Рачи гаји се много коштичаво и јабучасто воће са раним сазревањем. Вишње се нарочито гаје на главчастим брдима у непосредној околини варошице Раче и Марковца. Оне се извозе у свежем стању за Свилајнац и Рачу Крагујевачку. Кајсије се уопште узев гаје још врло мало, колико за локалну потрошњу; због тога што до Другог светског рата нису постјале повољне транспортне могућности за извоз. Десетогодишњи програм унапређивања воћарства предвиђа бројно повећавање њихових стабала у свим местима, ради пулпиранија плода. Исти је случај и са трешњама, које по броју стабала долазе одмах после вишања. Годишње се извезе 400 до 700 метарских центи.

Крагујевачка Рача у извесној мери пружа повољне природне услове за успевање и касног јабучастог и коштичавог воћа,

**Бројно стање војних стабала и приноси воћа у околини варошице Раде
1 9 5 2 г.**

Врста војних стабала	Б р о ј в о ђ н и х с т а б а л а												укупно
	У к у п н о						Способних за род (родних)						
	државни			приватни			државни			приватни			
	задру- ге	задружни	свега	задру- ге	задружни	свега	задру- ге	задружни	свега	задру- ге	задружни	свега	
а	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Јабуре	163	465	730	1.195	21.371	22.729	149	268	550	818	15.344	16.311	
Крушке	94	158	546	703	17.652	18.449	28	99	410	509	13.469	14.006	
Дуље	8	77	278	355	6.385	6.748	1	61	249	310	5.046	5.357	
Шљиве	100	7.478	10.538	18.016	369.932	388.048	80	219	9.067	15.286	284.897	300.263	
Брескве	50	144	552	696	11.215	11.961	10	115	481	596	8.852	9.458	
Ораси	5	93	340	433	9.794	10.232	2	74	278	352	7.309	7.663	

Врста војних стабала	П р и н о с в о ђ а												Број стабала која су: радила 1952 г.
	По једном радном стаблу у кг						Укупан у тс (100 кг)						
	државни			приватни			државни			приватни			
	задру- ге	задружни	свега	задру- ге	задружни	свега	задру- ге	задружни	свега	задру- ге	задружни	свега	
а	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Јабуре	10,7	14,0	15,6	14,9	9	10	15,9	37,7	85,9	122,6	1.496,7	1.635	13,135
Крушке	13,2	12,0	21,9	20,0	10,5	10,5	3,7	11,9	90,0	101,9	1.416,6	1.522	10,742
Дуље	8,0	18,0	15,7	16,2	15,4	15,5	—	11,0	39,0	50,0	762,0	832	4,703
Шљиве	5,0	6,5	9,9	8,4	5,0	7,2	4,0	410,0	898,0	1.308,0	15.851,0	16.163	216,696
Брескве	4,0	5,2	4,9	5,0	4,4	4,5	2,0	6,0	24,0	30,0	398,0	430	6,816
Ораси	7,0	8,1	10,0	9,6	7,9	8,2	0,1	6,0	28,0	34,0	583,0	618	6,300

као што су: јабуке, дуње, ораси и др. Неки су од тих услова више повољни, а други мање-више нису. Пре свега повољна је изванредно велика температурна сума (3600—4050), затим пластика земљишта, и, најзад, педолошки састав. У свим тим условима најподесније за развој осталих воћарских грана поред шљиварства јесу стране и темена главичастих брда у средишњим деловима слива Крагујевачке Раче. Али они имају малу количину воденог талога у односу на западни део слива; главни регулатор влаге — шумски покривач искрчен је највећим делом још за време владе кнеза Милоша 1815—1839 год. Због тога се поменуле врсте коштичавог и јабучастог воћа највише и гаје на западу од Ртова, где и најбоље успевају, мада је плодност земљишта нешто мања него на истоку.

На сваког становника долази просечно 20—30 воћних стабала. Највећи проценат засађене површине се налази на западу од Градишта, где постоје и најповољнији природни услови за развој свих воћарских грана. У томе делу има 49,1% од целокупне површине засађене воћем. Северно од Раче Крагујевачке има 28,5% а јужно 20,6%.

Гаје се разне сорте воћа. Од осам главних сорти јабука колико се гаје у овој области, најважнија је будимка, мала јоната, златна парменка и кожара. Оне већим делом служе за извоз у свежем стању. Извозе се углавном у Београд и Крагујевац. Од шљива се највише гаје пожегаче (80%) и ранке (5%), а од крушака караманке, „које су жуте као лимун, и имају пријатан мирис и укусу“ (1, с. 138).

Природне могућности за гајење још квалитетнијих сорти воћа постоје у свим местима (конфигурација тла и др.). Ове су до ослобођења 1945 год. слабо искоришћаване. На ово су утицале слабе новчане способности сељака за куповину расног садног материјала и низак ниво воћарске културе. Због тога десетогодишњи привредни план и предвиђа увођење високо-квалитетних експортних сорти и врста воћа. У ту сврху извршиће се и реонирање воћњака. Сем овога, на површини од 20 ха подићи ће се воћни расадник. Он ће наредних десет година служити искључиво за производњу квалитетног садног материјала, и то не само за Крагујевачку Рачу него и околне области.

Укупна производња воћа се креће 20—50.000 метарских центи годишње. Она је 1952 године због суше износила 30.000 м.ц. Већи део произведеног воћа се употребљава за локалну потрошњу у свежем стању или прерађено у алкохол, а мањи део се извози. Од овог чине изузетак брескве, кајсије и дуње, које се пулпирају.

Трговина воћем је добро развијена. До Другог светског рата извозом воћа из ове области бавили су се трговци-извозници из Крагујевца и В. Плана, који су имали трговинске уговоре са другим земљама. Они су шљиве извозили за Немачку и Крагујевац,

а остало воће за Београд. После ослобођења 1945 године извоз воће се врши преко откупних станица „Воћар“. Годишње се извезе око 100—120 вагона воћа, од чега 60—80 вагона шљива. Извози се углавном у Београд и Крагујевац.

Виноградарство. — Као воћарство, и виноградарство је све до почетка XIX века претстављало слабо развијену привредну грану. За време турске владавине у XVIII веку, нарочито после аустриске окупације 1739 године, заведен феудални систем кочио је сав привредни развитак, и с тим у вези и виноградарство. Сем тога, и сами Турци нерадо су гледали на подизање винограда из верских разлога. Но винова лоза ипак се гајила у свим местима, али само толико, колико је било потребно да се подмире локалне потребе. Већи напредак у виноградарству запажа се тек откада је укинут турски аграрни систем 1833 године. Отада почиње постепено, али стално, да се у све јачој мери развија виноградарство, ради увећаних новчаних потреба. Тако већ у времену од 1866 до 1867 године било је око 4.023 мотика или 322 хектара најплодније земље на главичастим брдима и плећатим косама засађено виновом лозом (19). До 1882 године гајење винове лозе толико је напредовало да је виноградарство поред шљиварства претстављало најразвијенију воћарску грану. Али отада је гајење винове лозе опало, зато што се појавила филоксера, која је за непуне две године потпуно уништила лозу.

Данашње виноградарство је почело да се развија тек крајем XIX и почетком XX века и то на домаћој подлози. После оснивања земљорадничких задруга почела је да се гаји лоза и на американој подлози. Под утицајем поменутих задруга за непуних тридесет година били су обновљени сви стари и унеколико подигнути нови виногради, као у Марковцу, Ракинцу и западно од Милаковца (Половом Брду, Високим Ливадама, Шкрипушама, Врбовцу и Вуковим Пољанама). Тако исто у Јарушицама на Царини, Борцима на Смрдану и Ртовима, Ђурђеви на Брду и Броду, Вишевцу на Шабинама, Венцу и Мађупима, Сипићу на Висак Планини и Брестовки, Светлићу у Малом и Великом Парлогу, Ст. Селу, Оскорушама итд. Данас има под виноградима 924 ха.

Могућности за даља проширавања виноградарских површина постоје у свим местима, захваљујући повољним климатским и другим условима за успевање лозе. У томе правцу десетогодишњи програм унапређивања виноградарства предвиђа огроман напредак. Засађена површина увећаће се за преко 300 ха и то искључиво на американој подлози. Највећи проценат нових винограда биће подигнут између Кусовца, Ладне и Карауле, где и постоје особито повољни природни услови. Од 654 ха колико је површина под виноградима у овоме реону износила 1951 године, повећаће се на 990 ха до 1962 године. План предвиђа да се за први степен „житности“ засади 100 ха (1951—1957 год.), док за други степен 236 ха (1957—1962 год.).

Гаје се разне сорте грожђа. Према употреби оне се могу сврстати у две групе. У прву групу долазе винске сорте, док у другу суне. Према процени виноградарских стручњака винских сорти има 85%, а асталских свега 15%, од чега дренка 50%. Међу првима, највише има прокупца — 70%.

Од свих врста грожђа пре рата се производило у Крагујевачкој Рачи око 6—8.000 хл вина. Ма да се за време немачке окупације број чокота у околини варошице Раче Крагујевачке смањило за 10—12%, применом агротехничких мера и подизањем нових винограда производња је данас незнатно мања и креће се 5—7.000 хл вина годишње. Тако, на пример, у Борцима се производи годишње 100—120 хл вина (1952 г. 107 хл); Бошњанима 280—320 (305); В. Крчмарима 160—220 (189); Вишевцу 750—850 (835); Вучићу 290—350 (339); Д. Рачи 650—750 (705); Ђурђевицу 200—250 (235); Јарушицама 450—500 (481); М. Крчмарима 210—260 (245) итд.

Трговина виноградарским производима је добро развијена. До Другог светског рата извозом су се бавили трговци — извозници из Марковца, Раче Крагујевачке, Велике Планае и Крагујевца. Они су вино извозили за Крагујевац и Београд, док грожђе у свежем стању углавном за фабрику „Црвена Звезда“. После ослобођења 1945 год. трговина се претежно обавља преко задружних предузећа у варошици Рачи. Годишње се извезе 1—2.000 м. ц. грожђа у свежем стању и 3—5.000 хл високо-квалитетног стоног вина, јачине са преко 13% алкохола. Извози се углавном у Крагујевац, Светозарево и Београд.

Шумарство. — У првој половини XVIII века већи део ове области био је покривен густом шумом. Та густа шума, која се знатним делом искрчена одржала све до српске револуције 1804 године, израсла је у времену од XV до XVIII века када је Крагујевачка Рача била запустела (1, с. 36—40). Од 1688 године, када је почело поново досељавање у ову област, „... шуме су, међутим, сатиране без икаквог реда и економије“ (20, с. 69). Потребе досељеног становништва за крчевинама из године у годину су стално расле његовим намножавањем и новим досељавањем из околних и даљних српских крајева. А те потребе изискивале су све већа крчења шуме, која се пре стотину година нешто задржала недирнута само на косама и врлетним странама на западу од Крчмаре. Сечена су не само стара стабла, већ и млада, како би се само створили слободни простори за насељавање, поља за земљорадњу и пашњаци за стоку. Највећи део старе шуме искрчен је за време либералне владе Српске кнежевине, када је донет закон о ограђивању, и то за врлике и прошће. Када је кнез Милош, путујући из Свилајнца преко Марковца за Крагујевац приметио, „... да народ много гору сече, и да је на много места искрчена и разређена, издао је 2 новембра 1821 године наредбу којом убудуће најстрожије забрањује родну

гору дирати, а камоли је чистити“ (21). Да би се спровела контрола над преосталом старом шумом од напасти сечом, и да младе поодрасту, 26 фебруара 1836 године по наредби Управитељног Савета изабран је и постављен шумар (22). После овог кнежевског наређења Рачани су на свим шумским комплексима могли сећи само суво грање. Али, ако су хтели сећи и „здраву жиро-родну гору“ за грађу и извоз, онда су морали тражити дозволу од капетаније (21).

Последњи већи комплекси преостале старе шуме посечени су осамдесетих година XIX века за железничке прагове при изградњи пруге Београд—Ниш. Том приликом је искрчена и цела Собовица, која је до тада била већим делом „покривена“ храстовом и буковом шумом. Каквих су размера та крчења шуме биле у овој области, поред осталог, сведочи нам и то, што се после XIX века у Крагујевачкој Рачи стара шума једино задржала на мањем простору у Крчмарима и Борцима. У тим местима она је искрчена после Првог светског рата за потребе млина у Марковцу. Тако данас се скоро нигде не може видети ни један столетни храст, који би претстављао остатак те некадашње вишевековне густе шуме, већ само ниском шумом обра-сло земљиште, крш, голет, пашњаци, ливаде и оранице.

Данас у Крагујевачкој Рачи има нешто преко 130.000 кубних метара дрвне масе. Тако Вишевац има око 10.296 м³ дрвне масе; Вучић 2.640; Борци (Губеревци) 11.053; Марковац 10.460; Ново Село 1.923; Ракинац 17.640; Д. Рача 2.457; Рача 1.866; Мирашевац 5.457; Сипић 17.050; Чумић 4.910; Крчмаре 14.662; Јарушице 15.453; Бурђево 7.645 итд.

Од 130.472 м³ колико износи залиха дрвне масе од ниске и једнодобне високе шумске вегетације, на дрвну масу од ниске шуме до 10 година долази 9%, 11—20 година 9%, преко 20 година 13%, а од једнодобне високе старе 1—40 година 17%, 41—80 година 43%, 80—100 година 9%. Та расподела по старости приказана је у следећој табели, која је израђена на основу прорачуна Главне управе за експлоатацију и подизање шума:

Ниске шуме

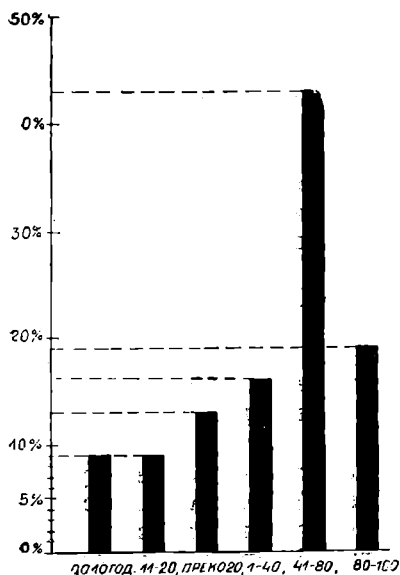
до 10 година	11 - 20 година	преко 20 година
11.825 м ³ (9%)	11.540 (9%)	17.439 м ³ (13%)

ЈЕДНОДОБНЕ ВИСОКЕ ШУМЕ

1 - 40 година	41 - 80 година	80 - 100 година
21.956 м ³ (17%)	56.597 м ³ (43%)	11.124 (9%)

На сваког становника долази просечно по 5 м³ дрвне масе од ниске и једнодобне високе шумске вегетације. Та количина је недовољна да подмири локалне потребе чак и под претпоставком планске сече. Због тога се грађевинско дрво увози с Гледића, а за гориво из Рањковића, Лесковца и са Кучаја.

После Другог светског рата за гориво се све више увози угаљ, који је за 10—15% јефтинији него дрва. Највише га употребљавају они који немају „забрана“ или пак имају младу шуму. Увози се углавном из Деспотовца и Миливе.

Ск. 8. — Процентуални однос старости залиха дрвне масе

Да би се убудуће смањило увоз дрвета за гориво и грађевинске потребе из других шумом богатијих крајева, општинске народне власти предузеле су мере да се скоро у свим местима отпочне с интензивним пошумљавањем свих оголелих, сувише проређених и шумом непотпуних места уопште, а нарочито стрмих страна главичастих брда с којих се вода нагло слива и прети опасност од појављивања бујица. Тако је већ 1950 године било пошумљено 36 ха, од којих 34 ха багремом а остало хростом.

Двадесетогодишњи програм унапређивања шумске привреде предвиђа огроман напредак у подизању младих шума. Према плану за први степен хитности пошумиће се 62 ха огоделог земљишта (1952—1962 год.), док за други степен преко 190 ха (1962—1972 год.). Државни сектор обнове биће заступљен са преко 18%, задружни са 6%, а приватни 76%. Алувијална равањ пошумљаваће се са канадском тополом, а долинске стране и главичаста брда хростом, бором и багремом.

Шумско дрво које данас расте у алувијалној равни, на долинским странама, плећатим косама и главичастим брдима састоји се из петнаест и више разних врста. Према проценама шумара, највише има багрема и цера (70%), затим букве (10%), па тополе и осталих врста (20%).

Трговина

Поред пољопривреде трговина претставља најразвијенију привредну грану у Крагујевачкој Рачи.

Све до 1837 године трговина је била углавном извозна због заведеног турског војног феудализма и монопола. Када је једним чланом Устава прокламована слобода размене привредних добара 1833 године, јавља се и увозна. Данашња трговина почела је да се развија средином XIX века са отварањем сеоских дућана. Крајем XIX века таквих трговачких установа је било готово у сваком месту.

За трговину са пољопривредним производима и ситничарским занатско-индустриским артиклима, и то специјално локалну, отворене су и земљорадничке задруге. Крајем XIX века и почетком XX века такве задруге биле су основане у пет села и једној варошици, и то: В. Крчмарима, М. Крчмарима, Доњој Рачи, Сипићу и варошици Рачи (1, с. 317). Данас таквих задружних установа има готово у сваком селу.

Центар трговачког живота између два светска рата била је варошица Рача, где се обављала већим делом робна размена извозна и увозна.

До Другог светског рата трговином су се бавили људи из оних газдинстава која су била имућнија. Земљорадници су продавали своје производе овим трговцима, а они их затим преко „веле-трговаца“ извозили за Крагујевац, Београд и др. вароши. Неки су од ових трговаца имали и трговинске уговоре са трговцима — извозницима из Велике Плане и Светозарева, као за откуп јаја и живине. Познати трговци — извозници у времену од 1918 до 1940 године у овој области били су Антоније Живковић и Милан Бабић. Они су годишње извозили из Раче Крагујевачке по 40 вагона јечма, 10 вагона пасуља, 3 ражи итд. (17, с. 77).

После ослобођења 1945 године, у новим економским условима, трговина се углавном обавља преко социјалистичке трговачке мреже — задружне и државне. Прва је развијена готово у сваком селу, док државна само у варошици Рачи. Задружна трговачка мрежа је доминирајућа и јавља се као главни извозник пољопривредних и увозник индустриских производа.

За извоз пољопривредних производа, и то ратарских и стољарских, постоје четири среска откупна предузећа („Победа“, „Житопромет“, „Војводина“ и „Трудбеник“).

Извоз пољопривредних и увоз индустриских производа у Крагујевачкој Рачи су прилично велики. Они се налазе у сталном порасту, због унапређене послератне пољопривредне производње и степена пораста потрошње индустриских производа. Тако, на пример, 1952 године предузеће „Трудбеник“ извезло је 228.172 кг. говеда, 8.257 кг. оваца, 102.268 кг. дебелих свиња, 19.964 л ракије и 800 л вина.

Што се тиче увоза, ваља напоменути, да је по тонажи мањи од извоза, али по новчаној вредности скоро исти. Према изјавама трговачких стручњака, извозна ставка се поклапа са увозном готово у сваком месту.

Саобраћај

Крајем XVIII века саобраћај је у Крагујевачкој Рачи био слабо развијен, због лоших комуникација, несигурности и неразвијених производних снага. Сем тога, код тадашњих Рачана, који су се доселили из планинских предела „није било у обичају ни да се путује ни да се носе терети колима“; требало је да прође доста времена па да се привикну том за њих сасвим новом саобраћајном средству, те су као бивши сточари продужили да се служе коњима још пуна два века по своје доласку у ову област (23, с. 10). Колима се Рачани нису користили у саобраћају чак ни за време кнеза Милоша 1815—1839 год., ма да су, од Сипића до Раче, а одатле за Наталинце били просечени крченици. На њима су се за дуго времена могли виђати само кириције, и то западно од Багровца, Росуље и Црвенца, који су пролазили из Лепенице на југу за Јасеницу на северу. Тако је 1823 године на кирициским колима из Кораћице у Чумићу дошао Јоаким Вујић, а 1.834 год. је тим истим путем прошао Сретен Ј. П. из Белосавице преко Светиње, идући као ђак из Београда за Велику школу у Крагујевцу (23, с. 118—119).

Са развитком трговине и унапређивањем привреде за време Кнеза Милоша развијао се упоредо и саобраћај. За време његове владе просечена су у Крагујевачкој Рачи два пута: Сипић—Рача и Наталинци—Рача. Оба су били крченици, којима се могло путовати само када је суво време, пошто су „за време киша били ужасно блатњави“ (23, с. 115). Насути путеви јављају се тек за време владе Александра Карађорђевића, 1882 године, после седамнаест година доношења закона о подизању јавних грађевина. Те године под надзором Министарства, изграђен је срески пут Наталинце—Јарушице—Крагујевац; затим у периоду 1885—1895 Сараново—Лукања—Рача; Рача—Сипић—Бадњевац и Сипић—Вучић—Црни Као—Багочина (8, с. 361—363). Неколико десетина година касније, велики број старих путева је реконструисан, а нових изграђено. Сем тога пут Рача—Јарушице с каменом подлогом је продужен на исток до Марковца, те је на тај начин ова област повезана са Ресавом.

Унутрашњи путеви, који повезују подручја једне или више општина, или пак преко главних попречних и уздужних путева пољопривредне површине са насељима, имају локалан значај. Они се користе у току целе године, изузев зиме када се не одлази у поље. За превоз служе кола са волујском и коњском запрегом. Ова се користе у саобраћају од фебруара до децембра, заправо док не падне снег. Тада се замењују санкама.

Но како је снег последњих година падао у незнатним количинама то су кола тако-рећи била главно саобраћајно превозно средство у свим годишњим добима.

Изградњом путева с каменом подлогом почео је да се развија и аутомобилски саобраћај, поред ранијег колског. Луксузни аутомобили свакодневно превозе путнике од варошице Раче до железничке станице у Марковцу (1950 г.). Постоји и стална аутомобилска линија између Раче Крагујевачке и Крагујевца. У недостатку великих путничких аутобуса користе се на тој релацији и теретни аутомобили.

Унутрашњи железнички саобраћај је слабо развијен. Због тога што железничка пруга пролази само источним ивичним делом области — пруга Београд—Ниш и Марковац—Деспотовац, а није везана са залеђем са селима на западу од Пиносаве (Вишевац и др.).

Привредне перспективе

Из напред изнетог приказа о природним условима и степену развитка производних снага добила се јасна слика о привредном животу ове, по географским приликама доста разноврсне србијанске области. Међутим, намеће се питање, какве би мере требало предузети да би се у потпуности искористио сваки од наведених привредних појаса.

Имајући у виду да је Крагујевачка Рача погодна за развој биљне производње и сточарства и да ће се даље развијати у томе правцу по десетогодишњем привредном плану, потребно би било ради њеног већег привредног развитка учинити следеће: пошумити оголене и, нарочито, стрме делове, где прети опасност од појављивања бујица; мелиорисати долину Раче и тако заштити неколико стотина хектара најплодније земље; изградити пругу, као природни продужетак пруге Марковац—Деспотовац. Подизање пруге би унапредило привреду западног дела који је данас без железничких и аутомобилских веза са другим областима; Марковац би постао важна железничка раскрсница, а варошица Рача би се, као главно административно, политичко, културно и трговачко привредно средиште, развила у јачи аграрно-индустриски центар.

Упоредо са овим, требало би настојати да се измени досадашњи однос засејаваних култура у сваком од наведених појаса, с тим што би се у алувијалној равни гајиле само влажне културе а на површи културе жита и воће, где за њихово успевање поред морфолошких и климатских, постоје и повољни и педолошки услови.

Ако би се наведене мере у току десетогодишњег периода унапређивања привреде спровеле у живот поред даљег проши-

равања социјалистичког сектора, постојале би реалне могућности да Крагујевачка Рача постаде привредно снажан србијански крај.

ЛИТЕРАТУРА

1. Т. Радивојевић: Лепеница, Насеља, књ. VII и XVII.
2. М. Милосављевић: Температура ваздуха као вегетациони чинилац у НР Србији, Гласник Српског географског друштва, св. XXIX — бр. 2.
3. К. Милосављевић: Кишне и сушне периоде у НР Србији, Београд 1951.
4. Метереолошка опсерваторија у Београду: Климатолошки подаци града Крагујевца за период 1925—1940.
5. Институт за водну привреду НР Србије: Хидротехничке мелиорације у НР Србији, Београд, 1951.
6. А. Стебут: Земљиште Дрино-Савско-Моравске Области.
7. Савезна управа хидрометеоролошке службе ФНРЈ Југославије: Прилози познавању климе Југославије, Београд, 1952.
8. Т. Ђорђевић: Шумадија у садашњости и прошлости, Суботица, 1932.
9. Путопис Стјепана Герлаха у другом путовању царског изасланика Д. Унгиада у Цариград г. 1573—1578. Издао П. Матковић, рад CXVI.
10. Мери Вортли Монтегју: Писма из Турске.
11. Д. Ј. Поповић: Србија и Београд, Београд, 1950.
12. С. Ј. Поповић: Путовање по новој Србији, Београд, 1879.
13. Д. Јанковић: О политичким странкама у Србији XIX века, Београд, 1951.
14. М. Лутовац: Привредно-географска карактеристика слива Јасенице.
15. Десетогодишњи програм унапређења пољопривреде Среза лепеничког, Рача Крагујевачка 1952 год.
16. Подунавка, 1876.
17. М. Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, књ. VII и VIII.
18. Архива Крагујевачке занатске коморе, Крагујевац, 1952 год.
19. Државопис 1876.
20. Годишњица Чулићева XXXIV.
21. Зборник Закона и Уредаба 30. Види још Зборник Закона и Уредаба 30, 92.
22. Државна архива, Кнежевска канцеларија, Народни суд 1833.
23. Тих. Ђорђевић: Србија пре сто година.

Résumé

MIROSLAV MILOJEVIĆ

GÉOGRAPHIE ÉCONOMIQUE DU BASSIN DE LA Kragujevačka Rača

La région de la Kragujevačka Rača comprend le bassin de cette rivière entre ceux de la Jasenica au Nord et de la Lepenica au Sud; il appartient à la basse Šumadija, dans la R. P. de Serbie.

Au point de vue morphologique, ce territoire se compose de deux parties: une vaste plaine alluviale à l'Est, à Markovac et à Donja Rača, et une plate-forme.

Au point de vue climatique, il est caractérisé par ses hivers doux et la quantité notable de ses précipitations pendant la période végétative. La hauteur des températures, les précipitations et le nombre de jours pluvieux se combinent de telle sorte que les périodes de sécheresse sont rarement longues.

Au point de vue hydrographique, la région appartient au bassin de la Kragujevačka Rača, et les particularités pédologiques de son sol sont les mêmes que celles des bassins voisins de la Lepenica et de la Jasenica. Ce sol convient à toutes les cultures. En dehors des plus hauts sommets et de leurs pentes qui sont sous la forêt, toutes les autres terres sont cultivées.

L'agriculture est l'activité économique la plus importante. Les cultures sont variées, mais la plus répandue est le blé. Il occupe 24% de la superficie. La production totale des céréales est de 70 à 100.000 quintaux par an.

À la fin du XVIIIe siècle, c'est l'élevage qui représentait la ressource principale. Mais avec le démembrement des grandes propriétés des „zadrugas“ patriarcales, le partage des biens communaux, la transformation des prés et des pâturages en terres arables, et l'augmentation de la population, l'élevage a décliné au profit de l'agriculture. Malgré tout, il est assez développé aujourd'hui. On élève du petit bétail presque dans chaque maison, mais le gros bétail ne se trouve guère que chez les paysans. Les autres genres d'élevage, par exemple l'apiculture, sont peu importants.

Outre l'agriculture et l'élevage, il faut mentionner la culture des fruits, qui trouve là des conditions naturelles favorables à son développement. On cultive toutes les sortes de fruits à pépins et à noyaux. Chaque année, 100 à 120 wagons de fruits sortent du pays — dont 60 à 80 de prunes — en direction principalement de Belgrade et de Kragujevac.

La culture de la vigne a commencé à s'étendre à la fin du XIXe et au début du XXe siècle, sur des plants du pays. Après la création des coopératives paysannes, on a commencé à cultiver aussi des plants américains. Aujourd'hui, 924 ha sont plantés en vignes. Parmi le vingt espèces de raisins, le plus répandu est le „rose“ (30 à 40%).

L'industrie et l'artisanat sont peu développés et se limitent à la transformation des produits de l'agriculture et de l'élevage. On peut citer la meunerie, la laiterie, la fabrication de tuiles. Quant à l'artisanat, seuls s'y livrent les membres des familles économiquement faibles. Il n'y a d'ailleurs qu'un très petit nombre d'artisans dont le métier soit l'occupation principale; car ceux qui ont fait leur apprentissage au-dehors, à Kragujevac, à Velika Plana et en

d'autres villes de Serbie, ne reviennent que rarement à Kraĝujevačka Rača, où ils ne trouvent pas assez de travail.

La construction de routes macadamisées a rendu possible la circulation automobile, parallèlement à celle des voitures qui y existait déjà. La voie ferrée ne passe qu'en bordure de la région, à l'Est: c'est la grande ligne Beograd—Niš et Markovac—Despotovac.

Sans perdre de vue que cette région est propice à un essor de la production agricole et de l'élevage, et qu'elle continuera à se développer dans ce sens d'après le plan de 10 ans de la Serbie, l'auteur pense qu'il faudrait entreprendre les travaux suivant: boiser les parties dénudées du pays, particulièrement les pentes, qui sont menacées par les torrents; aménager la vallée de la Kraĝujevačka Rača et ainsi protéger des inondations quelques centaines d'hectares d'une terre des plus fertiles; construire une voie ferrée, qui serait le prolongement naturel de la ligne Markovac—Despotovac. La construction de cette voie ferrée serait d'un profit particulier pour la vie économique de la partie ouest du bassin, qui se trouve aujourd'hui sans aucune communication, ni ferroviaire ni routière, avec les contrées voisines. Markovac deviendrait ainsi un noeud de communication important, et Kraĝujevačka Rača pourrait se développer et devenir un centre industriel plus actif.

